

Ks. MARCIN STANISZEWSKI

GRUDZIĄDZ W II RZECZYPOSPOLITEJ ASPEKTY SPOŁECZNO-NARODOWOŚCIOWE I RELIGIJNE

Życie religijne wiernych rozwija się w konkretnych warunkach społeczno-politycznych. Sytuacja ta powoduje w naturalny sposób swoistą zależność objawiającą się w rozkwicie lub zaniku różnego rodzaju zaangażowania wiernych w kulcie Bożym oraz bractwach i stowarzyszeniach religijnych.

W poniższym artykule ukazano rozwój stowarzyszeń katolickich na terenie Grudziądza w kontekście przemian narodowościowych i administracji parafialnej w tymże mieście.

1. PRZEMIANY NARODOWOŚCIOWO-POLITYCZNE

Grudziądz położony jest w rozległej dolinie, zwanej Basenem Grudziądzkim bądź Kotliną Grudziądzką¹, w historycznej Ziemi Chełmińskiej mającej swe granice pomiędzy Drwęcą, Wisłą i Osą². Wykopaliska archeologiczne przeprowadzone wokół miasta wykazały ślady człowieka na tym miejscu

Ks. dr MARCIN STANISZEWSKI – wicerektor WSD w Toruniu; adres do korespondencji: Pl. S. Frelichowskiego 1, 87-100 Toruń.

¹ Por. K. Melkowska-Zielińska, *Lokalizacja Grudziądza w roku 1291*, Toruń 1991, s. 7; E. Drodowski, S. Kopczyński, *Środowisko geograficzne regionu grudziądzkiego*, w: *Dzieje Grudziądza*, t. I, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992, s. 13; S. Kopczyński, *Położenie geograficzne Grudziądza*, „Rocznik Grudziądzki” 1(1960), s. 251-267.

² *Diecezja Chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 16; S. Myśli-borski-Wołowicki, *Szkice grudziądzkie*, Gdańsk 1969, s. 9-10.

w okresie późnego paleolitu – 8000 lat przed narodzeniem Chrystusa³. Nazwa *Grudziądz* wywodzi się najprawdopodobniej od słowa *gród*, *grodzisko* lub *gruda* i po raz pierwszy pojawia się w źródłach pisanych w tzw. *Przywileju Płockim* króla Bolesława Śmiałego, uposażającym klasztor w Mogilnie⁴. Śledząc XIX- i XX-wieczne zbiory dokumentów dotyczące Grudziądza, spotykamy następujące nazwy miasta: *Grudomzch*, *Grudenc*, *Grudenz*, *Grudens*, *Grudentz*, *Grudencz*, *Cruzencz*, *Chrudencz*, *Gruzenz*, *Gruthsanz*, *Gruthscanz*, *Graudentum*, *Graudentinum*, *Grawdencz*⁵.

18 VI 1291 r. na zamku w Lipienku mistrz krzyżacki Reinhard z Querfurtu nadał istniejącemu już prawdopodobnie od 1270 r. Grudziądzowi przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim, zatwierdzony później przez wielkiego mistrza Konrada von Jungingena, a w 1404 r. przez króla polskiego Zygmunta Starego. Ówczesne miasto było niewielkie. Od zachodu granicę jego stanowiła Wisła, od północy Góra Zamkowa, od wschodu koryto Trynki – strugi nawadniającej fosę miejską, a od południa pole właściciela majątku Rudnik⁶. W ciągu wieków miasto rozrastało się przez włączanie w jego granice sąsiadujących wsi, folwarków i przedmieść, tak że w 1921 r. powierzchnia jego wynosiła 22,30 km², a w 1934 r. już 28,32⁷.

³ Por. W. Łęga, *Z dziejów prehistorycznych*, w: *Kościoty i klasztory grudziądzkie*, oprac. J. Binnek, Grudziądz 1928, s. 7; J. Krzyś, *Z przeszłości Grudziądza*, w: *Grudziądz i okolice*, red. S. Poręba, Grudziądz 1990, s. 4.

⁴ Archiwum Parafii św. Mikołaja w Grudziądzu [dalej: APMG], *Kronika kościoła* [Wizytacja kanonika Strzesza z 1667 r.], Tit. I, nr 2, b.p.; *Archibresbiteratus Graudentinensis*, „Fontes” 7(1903), s. 289; Myśliborski-Wołowski, *Szkice grudziądzkie...*, s. 9; M. Szajerk a, *Przegląd dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz od czasów Jana Długosza do chwili obecnej*, w: *Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne*, Grudziądz 2002, s. 81-86.

⁵ Zob. *Preussisches Urkundenbuch*, t. I, cz. 1, wyd. Philippi u. Woelky, Königsberg 1882; cz. 2, wyd. A. Seraphim, 1909; t. II, cz. 1, wyd. A. Hein 1937; *Archibresbiteratus Graudentinensis...*, s. 289; *Diecezja Chełmińska...*, s. 309; *Skorowidz ważniejszych miejscowości Prus Królewskich według nazw polskich i niemieckich urzędowych*, red. W. Wojciechowski, P. Szpandowski, Poznań 1918, s. 13; *Skorowidz polsko-niemiecki i niemiecko-polski województwa pomorskiego i W.[olnego] M.[iasta] Gdańska z polską mapą 1:300000*, Poznań 1920, s. 29; M. Orłowski, *Ilustrowany przewodnik po województwie pomorskim*, Lwów-Warszawa 1924, s. 176; Myśliborski-Wołowski, *Szkice grudziądzkie...*, s. 9.; Szajerk a, *Przegląd dyskusji...*, s. 81-86.

⁶ I. Żniński, *Grudziądz*, Grudziądz 1913, s. 10-11; J. Umiński, *Grudziądz*, Warszawa 1974, s. 12; T. Chrzanowski, *Grudziądz*, Warszawa 1970, s. 11.

⁷ W 1783 r. przyłączono do miasta folwark Fijewo i wieś Frytę w 1872 Przedmieście Chełmińskie, Nowy Dwór i Strzemięcín; w 1900 Mały Kuntersztyn, w 1903 Rudnik, w 1934 gminę Małe Tarpno razem z włączonym do niej w 1925 r. dawnym obszarem dworskim Kuntersztyn

Omawiając sytuację ludnościową okresu międzywojennego, należy cofnąć się do roku 1772, kiedy miasto w wyniku pierwszego rozbioru Polski zostało włączone w granice Prus, co miało poważny wpływ na zmiany proporcji narodowościowych w Grudziądzu z chwilą wcielenia go do Polski po I wojnie światowej. Okres ten bez wątpienia był czasem stałej germanizacji ludności, tak że od 1. dekady XX w. aż do początku lat dwudziestych minionego stulecia miasto, przed Tczewem i Chojnicami na Pomorzu, miało najmniejszy procent ludności przyznającej się do narodowości polskiej⁸.

Znaczny wpływ na okres polskiej administracji w Grudziądzu w dwudziestoleciu międzywojennym miała I wojna światowa. Niezadowolone społeczeństwo niemieckie z przeciągającej się wojny przyczyniło się do wybuchu tzw. rewolucji listopadowej w 1918 r., która z kolei doprowadziła w dniu 9 listopada do abdykacji cesarza Wilhelma II. Rezultatem tych zajęć były powstające rady robotniczo-żołnierskie, tworzone w istniejącej jeszcze formalnie II Rzeszy. Na Pomorzu rewolucja spotykała się z poparciem ludności cywilnej i wojskowej, czego wyrazem były manifestacje uliczne w większych miastach. Taki stan rzeczy pobudził rozwój polskiego ruchu narodowego, który jednak nie pozwolił łączyć się z nową formą władzy⁹. Polacy więc tworzyli na Pomorzu m.in. rady ludowe, które przez długi czas występowały jako jedyna reprezentacja ich interesów niepodległościowych i załazek przyszłej władzy administracyjnej miasta¹⁰. Zadaniem ich było czuwanie nad utrzymaniem ładu, porządku i bezpieczeństwa publicznego, nawiązywanie kontaktu z radami robotniczo-żołnierskimi oraz wprowadzanie do nich swoich przedstawicieli, nawiązywanie kontaktu z dotychczasowymi władzami niemieckimi i udzielanie pomocy powracającym z wojny żołnierzom¹¹. Do powstania Rady Ludowej w Grudziądzu doszło podczas pierwszego polskiego wiecu w Domu Polskim „Bazar” przy ówczesnej ulicy Fryderykowskiej 8 (dziś Moniuszki) w dniu 17

oraz część gmin Tuszewo i Wielkie Tarpno. DzURP, 1925, nr 106, poz. 750; DzUWPom., 1926, nr 8, poz. 53; *Historia Wielkiego Pomorza i Gdyni*, red. J. Lachowski, Toruń–Lwów 1939, s. 113; Umiński, *Grudziądz...*, s. 18-26; *Grudziądz. Kronika Dziejów Miasta*, red. Z. Otremba, Gdańsk 1999, s. 123; Wojtowicz, *Z przemian gospodarczych Grudziądza na przełomie XIX/XX w.*, „Rocznik Grudziądzki” 5-6(1970), s. 223.

⁸ E. Sławińska, *Życie kulturalno-literackie Grudziądza w latach 1918-1939*, Gdańsk 1980, s. 10-11.

⁹ M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza do Polski 1918-1920*, Warszawa–Poznań–Toruń 1981, s. 23-33.

¹⁰ Tamże, s. 37.

¹¹ „Gazeta Grudziądzka” 25(1918), nr 135.

XI 1918 r. Wybrany został wówczas komitet organizacyjny wiecu, w skład którego weszli: Julian Szychowski – przewodniczący, Antoni Stefański – wiceprzewodniczący, dr Józef Ulatowski – sekretarz i członkowie: Alojzy Ruchniewicz, Jan Stopikowski i Konstanty Topczyński. Podczas spotkania wyłoniona została Polska Rada Ludowa na Miasto Grudziądz, złożona z 29 osób. Spośród nich powołano prezydium z Wiktorem Kulerskim jako przewodniczącym, Kazimierzem Goncerzewiczem i Kazimierzem Wysockim jako zastępców przewodniczącego, sekretarzami: Pawłem Dyktą i dr. Józefem Ulatowskim, skarbnikiem – Bernardem Krzywińskim, zastępcą skarbnika – Janem Stopikowskim oraz radnymi: Franciszkiem Blockiem, Ignacym Chudyszewiczem, Kazimierzem Jakubowskim i Konstantym Topczyńskim. W grudniu powołana została analogiczna struktura powiatowa – Polska Rada Ludowa na Powiat Grudziądzki. Obie organizacje podlegały Podkomisariatowi Naczelnej Rady Ludowej w Gdańsku, na czele której stanął dr Stefan Łaszewski¹². Wspomniani członkowie rad odegrali w całym okresie międzywojennym ważną rolę w życiu kościelnym i społecznym miasta¹³. Zmiany polityczno-społeczne we wschodnich miejscowościach państwa pruskiego i coraz mniejsza kontrola centralnego rządu niemieckiego nad zaistniałą sytuacją w państwie sprawiły, że rząd skłonił się do zaakceptowania niektórych żądań polskich. Należało do nich m.in. zwołanie Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu¹⁴, na którym Grudziądz reprezentowali trzech delegaci: Wiktor Kulerski, Julian Szychowski i Konstanty Topczyński¹⁵. Głównym tematem poruszonym podczas rozpoczętego 3 XII 1918 r. Sejmu była kwestia powrotu ziem zaboru pruskiego do Polski. Sejm Dzielnicowy w Poznaniu wywarł znaczący wpływ na dalsze kształtowanie się ruchu polskiego na Pomorzu, na czele którego zgodnie z ustaleniami sejmowymi stanęły Rady Ludowe¹⁶.

Kolejnym faktem dokonującym najważniejszego przeobrażenia narodowo-politycznego w dawnym zaborze pruskim był Traktat Wersalski, kończący I wojnę światową. 28 VI 1919 r. ziemie należące dotąd do II Rzeszy zostały

¹² J. Krzyś, *Grudziądz w 1920 roku*, Grudziądz 2005, s. 9.

¹³ S. Poręba, *Z dziejów rad ludowych w Grudziądzu i powiecie grudziądzkim 1918-1920*, w: *Kalendarz Grudziądzki 1999*, Grudziądz 1999, s. 79-82.

¹⁴ Wojciechowski, *Powrót Pomorza...*, s. 44.

¹⁵ Poręba, *Z dziejów rad ludowych...*, s. 79; Wojciechowski, *Powrót Pomorza...*, s. 46.

¹⁶ Wojciechowski, *Powrót Pomorza...*, s. 49; S. Poręba, *Wiktor Kulerski (1865-1935)*, w: *Kalendarz Grudziądzki 2000*, red. K. Skowrońska, Grudziądz 2000, s. 87-94.

przyznane Polsce¹⁷. Dotychczas nie liczący się z Polską Radą Ludową przedstawiciele władzy niemieckiej zaczęli szukać porozumienia z Polakami w celu przygotowania struktur samorządowych do sprawnego działania w okresie zmiany przynależności państwowej. Kilka dni później Sejm Rzeczypospolitej Polskiej ustanowił na tych terenach nową administrację polską. W wyniku tej reformy Grudziądz wszedł w skład województwa pomorskiego ze stolicą w Toruniu¹⁸. 10 I 1920 r. Niemcy podpisały w Berlinie traktat pokojowy, ponosząc konsekwencje militarne, terytorialne i narodowościowe kapitulacji. Była to data znamienna, gdyż od tamtej chwili mieszkańcy terenów przyznaczonych Polsce musieli w ciągu dwóch lat zdecydować o przynależności obywatelskiej. Sprawę tę regulowały wstępne (3-6) artykuły Traktatu Wersalskiego. Mieszkającym na ziemiach polskich przed 1 stycznia 1908 r. przyznawane było obywatelstwo polskie automatycznie. Osiedli po tym czasie Niemcy mogli ubiegać się o nie u polskich władz. Istniała również możliwość jego zrzeczenia się, co wiązało się z koniecznością opuszczenia Polski do 10 I 1923. Podpisanie Traktatu Wersalskiego miało ważne znaczenie dla miasta, gdyż zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami musiało w ciągu 13 dni powrócić do macierzy¹⁹.

Tab. 1. Ludność narodowości niemieckiej
przymusowo wydalona z Grudziądza i województwa pomorskiego

Rok	Grudziądz	woj. pomorskie
1920	–	74
1921	–	75
1922	3	109
1923	9	238
1924	10	204
1925	4	802
1926	4	53
1927	2	41
1928	2	24
1929	1	17

¹⁷ „Dziennik Urzędowy RP” [dalej: DzURP] 1920, nr 110, poz. 728; *Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską z 28.06.1919*, w: *Druga Rzeczpospolita. Wybór dokumentów*. Warszawa 1988, s. 34-35.

¹⁸ *Królewskie Miasto Grudziądz*, Grudziądz 1926, s. 33.

¹⁹ DzURP, 1920, nr 110, poz. 728, *Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską z 28 VI 1919*; Krzyś, *Grudziądz...*, s. 11; T. Grygier, *Problemy polityczne przejścia Pomorza Gdańskiego przez Polskę w latach 1919/1920*, „Rocznik Grudziądzki” 5-6(1970), s. 373.

1930	1	20
1931	–	31
S u m a	36	1688

Źródło: R. L u t h m a n, *Emigracja Niemców z Pomorza w okresie powojennym*, w: *Stan posiadania ziemi na Pomorzu*, Toruń 1933, s. 174-184.

Do przejścia miasta przez władze polskie przygotowywali się Polacy w konspiracji, ponieważ wszelkie oficjalne zabiegi były zabronione. Staraniem Polskiej Rady Ludowej opublikowano ulotkę zatytułowaną *Program powitania Wojsk Polskich w Grudziądzu*, która stała się swoistym instruktażem dla zachowań niemogących doczekać się wyzwolenia. Przygotowywano więc girlandy, flagi biało-czerwone i elementy bram triumfalnych oraz tablice z polskimi nazwami ulic, którymi miały przejść polskie wojska. Przekazanie miasta rozpoczęto 23 I 1920 r. o godz. 11.00 od wymarszu wojsk pruskich, które, opuszczając dotychczasowe miejsce swojego kwaterunku, zrywały zawieszane od samego rana polskie flagi narodowe, i przekazania w ratuszu władzy cywilnej stronie polskiej: Julianowi Szychowskiemu – delegatowi polskiemu przy magistracie pruskim, Józefowi Włodkowi – komisarycznemu nadburmistrzowi oraz Alojzemu Ruchniewiczowi – lokalnemu przemysłowcowi. W tym samym czasie miało również miejsce przekazanie władzy powiatowej.

O godz. 14.00 przybył do Grudziądza pierwszy oddział polski z grupy Frontu Pomorskiego – 42 Pułk Strzelców Kresowych pod dowództwem generała Stanisława Pruszyńskiego. Oficjalne powitanie wojsk przez przewodniczącego Komitetu Polskiej Rady Ludowej ds. Przyjęcia Wojska Polskiego J. Szychowskiego odbyło się na Rynku Głównym. Wtedy po raz pierwszy odśpiewano oficjalne *Mazurek Dąbrowskiego* oraz *Rotę*²⁰. Tak wyglądał początek drogi mieszkańców Grudziądza ku budowie polskiej rzeczywistości w mieście.

Z chwilą nastania w Grudziądzu polskiej administracji nastąpiły gwałtowne przeobrażenia proporcji narodowościowych wśród mieszkańców. Miasto od 2. połowy XIX w. miało stałą tendencję wzrostu liczby populacji. Taki stan utrzymał się do 1939 r., z małą różnicą w latach 1920-1922. Wtedy to obserwujemy szybki odpływ ludności niemieckiej, którego przyczynę można upa-

²⁰ Powrót. Dokumentacja ustanowienia suwerenności polskiej na Pomorzu w latach 1918-1920, red. J. Bełkot, M. Wojciechowski, Toruń 1988, s. 234-238; Krzyś, *Grudziądz...*, s. 12-16; t e n ż e, *Pierwszy dzień niepodległości*, w: *Kalendarz Grudziądzki 2000...*, s. 57-60; *Królewskie Miasto Grudziądz...*, s. 36-45; *Historia Wielkiego Pomorza...*, s. 114; *Grudziądz i okolica*, red. W. Łęga, Grudziądz 1925, s. 17; *Grudziądz 1920 styczeń 1990, [Grudziądz 1990]*, s. 4-13.

trywać w niechęci zamieszkiwania pod suwerennością polską. W mniejszym stopniu wpłynęły na to, uważane przez Niemców za niesprawiedliwe dla nich, poczynania polskich władz samorządowych. W miejsce ludności niemieckiej przybyło w latach 1920-1922 ponad dwadzieścia tysięcy osób z innych części Polski. Fakt, że miasto tak szybko odbudowało swoją liczebność, był spowodowany bardzo atrakcyjnym rynkiem pracy. W ciągu dziesięciu lat (1921-1931) Grudziądzowi przybyło 50,5% mieszkańców, tak że stał się on wespół z Toruniem największym miastem w województwie. W latach 1921-1935 przyrost wynosił już 68,8%. Proporcje te zmieniły się w 1938 r. w wyniku zmian granic województwa pomorskiego i włączenia doń Bydgoszczy oraz szybko rozwijającej się Gdyni²¹. Stan przemian ludnościowych przedstawia tab. 2.

Tab. 2. Ludność Grudziądza w latach 1910-1938

Rok	Polacy	Niemcy	Inni	Ogółem
1910	6161	34 164	b.d.	40 325
1920	26 568	6951	b.d.	33 516
1931	46 272	4133	b.d.	50 405
1935	b.d.	–	b.d.	56 589
1937	53 810	3872	50	58 461
1938	b.d.	b.d.	b.d.	59 351

Źródło: Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (dalej: UWPT), Statystyka narodowościowa ludności (porównawcza) 1931-1937, sygn. 2950; H a u s e r, *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim...*, s. 15; *Grudziądz (w cyfrach)...*, s. 10, 94.

Wykazane wyżej przeobrażenia ludnościowe u początków polskiej suwerenności w mieście nie pozostawały bez wpływu na relację pomiędzy pozostającymi w Grudziądzu mieszkańcami a nowo przybyłymi. Funkcjonuje do dziś przekonanie, że nowi obywatele z Kongresówki i Galicji nie traktowali miejscowych rodaków sprawiedliwie. Miała na to zapewne wpływ nieznamość czy niezrozumienie historii Pomorza. Przybyłych dziwiło to, iż mówiono tutaj trochę okaleczonym, nasyconym licznymi germanizmami językiem, a nawet, łatwiej porozumiewano się niekiedy po niemiecku niż po pol-

²¹ *Grudziądz (w cyfrach) Wczoraj! Dziś! Jutro?*, red. A. Nowicki, Grudziądz 1935, s. 94; Sława ińska, *Życie kulturalno-literackie...*, s. 14; *Stosunki polsko-niemieckie 1919-1932*, red. A. Czubiński, Z. Kulak, Poznań 1990, s. 76-77, P. H a u s e r, *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim w latach 1920-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1981, s. 19.

sku. Dlatego też przybysze odnosili się nierzadko z rezerwą i lekceważeniem do pracy kulturalno-oświatowej autochtonów. Miejscowa ludność odczuwała to bardzo boleśnie, czuła się skrzywdzona, że nie doceniano jej ogromnych wysiłków w walce o utrzymanie polskości i dlatego odwzajemniała się podobną postawą. Antagonizmy dzielnicowe budziły w mieście niezdrową atmosferę, wyzwały gorycz, zniechęcając starych grudziądzan do podejmowania wszelkich inicjatyw. Ludność napływową stanowiła przeważnie tzw. inteligencja, a osiadli byli w dużej mierze robotnikami²².

2. ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ

Życie religijne katolików międzywojennego Grudziądza skupiało się przy kościołach istniejących w tym czasie na terenie miasta. Kościół, w myśl obowiązującego wówczas prawa kanonicznego, jako „budynek święty” przeznaczony był „na służbę bożą w tym głównie celu, by wszystkim wiernym służył do publicznego wykonywania kultu religijnego”²³. Ranga i znaczenie świątyni w strukturze administracyjnej zależała od samodzielności, jaką nadawało jej prawo kanoniczne bądź biskup ordynariusz. Kościołami, na które nałożony był obowiązek pracy duszpasterskiej rozumianej jako sprawowanie sakramentów świętych, nauczanie, troska moralna i charytatywna, były przeważnie świątynie parafialne²⁴.

Podstawową jednostką administracyjną organizacji Kościoła jest parafia. W omawianym okresie rozumiano ją w duchu reformy trydenckiej. Odpowiedzialnym za parafię z ramienia mandatu biskupiego był proboszcz, który działał na określonym terytorium²⁵. Trydenckie rozumienie parafii znalazło swe odbicie w Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1917 r., który – co prawda –

²² Sławińska, *Życie kulturalno-literackie...*, s. 14; *Grudziądz 1920 styczeń 1990...*, s. 4-13; G. W. Janoszek, *Charakterystyka przedwojennego Grudziądza z pamięci ówczesnej uczeniicy*, Grudziądz 2004, s. 1 [relacja w maszynopisie]; zob. *Sejm Rzeczypospolitej o Pomorzu w 1920 roku. Sprawozdanie Komisji Pomorskiej*, oprac., wstęp i przypisy J. Borzyszkowski, P. Hauser, Gdańsk 1985; D. Meller, *Krótko historia Chełmży (Łód pierszych poczunków do dzisiaj)*, Chełmża 2004, s. 13.

²³ *Codex iuris canonici*, Typis Polyglotys Vaticanis 1933, can. 1161; F. Bączkowiak, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. II, Opole 1957³, s. 345.

²⁴ Tamże, s. 348.

²⁵ J. Chrapek, *Od potrydenckiego do powatykańskiego modelu parafii*, „Collectanea Theologica” 49(1979), t. 1, s. 142.

nie definiował wprost jej pojęcia, ale pozwalał określić ją jako „coetus fidelium intra territorium degentium”²⁶. Parafię konstituowały więc: terytorium, własny ośrodek kultu, określony lud i kapłan²⁷. Innymi ośrodkami duszpasterskimi samodzielnymi w dziedzinie sprawowania kultu Bożego były tzw. kuracje – okręgi wydzielone z terytorium parafii macierzystej, w sprawach finansowych i zewnętrznej reprezentacji zależne od ośrodka, z którego wyrosły.

W omawianym okresie w Grudziądzu istniało pięć parafii: św. Mikołaja, Świętego Krzyża na Chełmińskim Przedmieściu (do 1934 r. kuracja), Najświętszego Serca Pana Jezusa w Małym Tarpnie (do 1934 r. kuracja), Wniebowzięcia NMP i garnizonowa św. Stanisława. Inną świątynią z samodzielnym duszpasterstwem więziennym był kościół Świętego Krzyża na terenie zakładu karnego²⁸.

Pierwszym i najstarszym ośrodkiem duszpasterskim na terenie miasta była parafia św. Mikołaja. Założona najprawdopodobniej już w czasach piastowskich, wchodziła w skład ówczesnej diecezji płockiej. W 1222 r. płocki biskup Gedko wraz z księciem Konradem Mazowieckim przekazali Ziemię Chełmińską z Grudziądem biskupowi Chrystianowi²⁹, tym samym stała się ona częścią tzw. pruskiego biskupstwa misyjnego³⁰. Z chwilą utworzenia 28 VII 1243 r. diecezji chełmińskiej³¹, pomezkańskiej, warmińskiej i sambijskiej ówczesny gród i za-

²⁶ I. Pękalski, *Specyfika struktur prawnych wspólnoty parafialnej*, w: *Dziś i jutro parafii*, red. A. Lepa, Łódź 1991, s. 84.

²⁷ J. Majka, *Socjologia parafii. Zarys problematyki*, Lublin 1971, s. 13-14.

²⁸ *Diecezja Chełmińska...*, s. 310-325; zob. *Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. VIII: *Dekanat Grudziądzki*, red. S. Kardasz, Toruń 1997.

²⁹ Chrystian (ok. 1170-1245) – cysters, patron Grudziądza, jego postać znajduje się w herbie miasta. W 1209 r. włączył się do pracy misyjnej w Prusach, której przewodnictwem objął w 1213 r. 1215/1216 – obecny na Soborze Laterańskim IV, gdzie otrzymał sakrę biskupią z rąk Innocentego III. 5 VIII 1222 Konrad Mazowiecki ofiarował mu Ziemię Chełmińską. Por. K. Melkowska-Zielińska, *Biskup Chrystian – postać i dzieło*, w: *Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne*, Grudziądz 1998, s. 17-51; T. Szafrański, *Historia Kościoła w Polsce. Mały słownik*, Warszawa 2005, s. 66.

³⁰ W. Łęga, *Grudziądz, dzieje i kultura*, Grudziądz 1950, s. 10; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, ABMK 18(1969), s. 331.

³¹ Stolicą diecezji chełmińskiej było niewielkie miasteczko biskupie Chełmża. Na mocy bulli Piusa VII *De salute animarum* z 1821 r. diecezja została powiększona o część diecezji wrocławskiej – tzw. archidiaconat pomorski, a stolicę biskupią przeniesiono w 1824 z Chełmży do Pelplina. W 1992 r. po nowym podziale administracyjnym Kościoła w Polsce diecezja chełmińska przestała istnieć, a Grudziądz znalazł się w granicach diecezji toruńskiej. A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do roku 1945*, Pelplin 1994, s. 77; zob.

mieszkańcych go chrześcijan objęła jurysdykcja biskupa pomezńskiego, który zrzekł się jej na rzecz krzyżackiego biskupa z Chełmży w 1255 r.³² Taki stan przynależności diecezjalnej utrzymywał się w całym okresie międzywojennym.

Diecezja chełmińska od 2. połowy XVI w. miała w pełni wykształconą sieć dekanalną. Parafia farna weszła w tym czasie w obręb dekanatu grudziądzkiego. Sytuacja zmieniła się po roku 1821, kiedy przyłączono go do dekanatu łańskieckiego. Kilku spośród proboszczów przy kościele św. Mikołaja pełniło w tym czasie urząd dziekana³³. Kolejna reforma administracyjna diecezji nastąpiła za rządów bpa Stanisława Okoniewskiego³⁴, który objął stolicę chełmińską po Augustynie Rosentreterze w 1926 r.³⁵ Z dwudziestu istniejących dotąd dekanatów utworzono w okresie międzywojennym 29. Zmieniono do-

R. Frydrychowicz, *Na setną rocznicę przeniesienia stolicy biskupiej z Chełmży do Pelplina dnia 3 VIII 1824 r.*, Pelplin 1924.

³² *Diecezja chełmińska...*, s. 319; zob. *Dzieje Chełmży*, red. M. Wojciechowski, Chełmża 1994.

³³ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreis*, Bd. I-II, Danzig 1884-1885, s. 115; *Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość...*, s. 12-16.

³⁴ Stanisław Wojciech Okoniewski (1870-1944) pochodził z Wielkopolski (diec. gnieźnieńska). Święcenia kapłańskie przyjął w Poznaniu w 1895; potem był wikariuszem w Biezdrowie, penitencjarzem katedry w Poznaniu, wydawcą i redaktorem „Przeglądu Kościelnego”, proboszczem w Bninie i Kościelcu. Konsekrowany na biskupa w Pelplinie 25 IV 1926, rządy objął 4 X 1926. Z upoważnienia Episkopatu był autorem urzędowych tłumaczeń na język polski encyklik papieskich. Zmarł w Lizbonie. Por. K. K r a s o w s k i, *Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny*, Poznań 1996, s. 184-187; *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza...*, s. 84-85.

³⁵ Augustyn Rosentreter (1844-1926) urodził się w Obrowie w pow. chojnickim. Po złożeniu egzaminu dojrzałości w gimnazjum w Chojnicach (1861) rozpoczął studia teologiczne w Seminarium Duchownym. Po chorobie kontynuował studium teologii w Bonn i Münster, gdzie uzyskał licencjat teologii. Po święceniach (Pelplin 12 III 1870) był wikariuszem w Nowem, w kościele św. Brygidy w Gdańsku, a następnie wykładowcą w Seminarium Duchownym w Pelplinie, gdzie uczył egzegezy Pisma św. Po zamknięciu seminarium w dobie Kulturkampfu (1 IX 1876) odbywał dalsze studia w Rzymie. Po powrocie na Pomorze pełnił funkcję dyrektora Seminarium Nauczycielskiego w Kościerzynie (1885-1887). Po otwarciu seminarium w Pelplinie bp L. Redner mianował go regensem i profesorem egzegezy oraz kanonikiem Kapituły Katedralnej. 22 XII 1898 został wybrany przez Kapitułę Chełmińską na ordynariusza diecezji. Sakrę przyjął w katedrze pelplińskiej 9 VII 1899. W ciągu swego pasterzowania w czasach zaborów był przychylny diecezjanom narodowości polskiej. Por. K. K r a s o w s k i, *Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej...*, s. 207-209; P. N i t e c k i, *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992, s. 180; H. M r o s s, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821-1920*, Pelplin 1995, s. 277-278; *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza...*, s. 83.

tychczasową nazwę dekanatu łașińskiego na grudziądzki, która obowiązywała od 1 I 1927 r.³⁶ W całym okresie międzywojennym tylko jeden proboszcz grudziądzki pełnił funkcję dziekana w latach 1923-1930³⁷.

Rozwój przemysłowy i urbanizacyjny Grudziądz na przełomie XIX i XX w. powodował trudności w pracy duszpasterskiej kapłanów parafii św. Mikołaja. Zwiększająca się odległość od świątyni miała negatywny wpływ na praktyki religijne wiernych³⁸. W związku z tym w 1911 r. zrodziła się myśl budowy nowego kościoła w południowej części miasta na Chełmińskim Przedmieściu. Prace budowlane rozpoczęto po uzyskaniu pozwolenia od zarządu miejscowej policji 5 X 1915 r.³⁹, a koszty oszacowano na około 30 tysięcy marek⁴⁰. Kierownictwo nad budową zlecono Janowi Olkowskiemu, a nadzór architektoniczny objął K. Krüger. Podatki, które wierni płacili na rzecz parafii, częściowo tylko pokryły koszty wykupienia od właściciela cegielni Marcina Schulza gruntu pod nową świątynię przy zbiegu ulic Chełmińskiej i Bydgoskiej⁴¹. Apelowano więc do wszystkich, aby składali dobrowolne ofiary do kancelarii parafialnej oraz przeznaczali jałmużnę postną na ten cel⁴². Osobno organizowano również specjalne kolekty na rzecz budowy nowego kościoła. 6500 marek uzyskano ze sprzedaży dwóch obrazów z fary do zamku w Malborku. Rząd pruski był gotowy na udzielenie pożyczki, ale stawiał warunek, na który nie

³⁶ „Urzędowy Orędownik Kościelny Diecezji Chełmińskiej” [dalej: UOKDCh] 69(1926), nr 13-14, s. 121-123.

³⁷ APMG, Varia, Tit. XVI, nr 19, b.p. Do 1923 r. dziekanem był proboszcz łașiński ks. Wincenty Krajewski, który zrezygnował z urzędu, jak sam to umotywował w piśmie do kurii biskupiej „ze względu na lichy wzrok”. W latach 1923-1930 dziekanem był ks. Bernard Dembek, a po nim do wybuchu wojny kolejny proboszcz łașiński ks. Marian Karczyński. Po zmianie nazwy dekanatu w 1926 r. przez długi czas operowano nazwą: „Dekanat grudziądzki czyli łașiński”. Archiwum Parafialne w Łasinie (dalej: APŁ), Akta dekanatu grudziądzkiego, Dziekan, b.p.; M r o s s, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej...*, s. 47-48, 126, 149; zob. L i e d t k e, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do roku 1945...*, s. 96.

³⁸ S. S k i c k i, *Dzieje parafii Świętego Krzyża w Grudziądzu*, Pelplin 1989, s. 31 [mps w Bibliotece Diecezjalnej w Pelplinie].

³⁹ Archiwum Parafii św. Krzyża w Grudziądzu [dalej: APKG], Akta budowy kościoła 1915-1916, b.p.

⁴⁰ APMG, Publicanda kościoła św. Mikołaja 1914-1921, Tit. XX, nr 1, b.p.

⁴¹ *Almanach Miasta Grudziądz na rok 1936*, oprac. W. Grobelny i W. Morawski, [Grudziądz 1935], s. 57.

⁴² Pieniądze na tzw. jałmużnę postną składano do skarbonki umieszczonej przy ołtarzu św. Jana. APMG, Publicanda kościoła św. Mikołaja do roku 1921, b.p.

przystano, aby służba Boża sprawowana była w nowym kościele w języku niemieckim⁴³.

Pierwszy nowy obiekt sakralny XX w. w Grudziądzu został ukończony w niespełna rok kalendarzowy. Już w XVI niedzielę po Zesłaniu Ducha Świętego, 1 X 1916 r. ówczesny proboszcz przy farze, a zarazem inspirator tego dzieła, dokonał o godz. 10.00 poświęcenia nowej świątyni, której nadano tytuł Świętego Krzyża⁴⁴. Znamienny był fakt, że inauguracyjne kazanie w tym dniu wygłoszone zostało w języku polskim⁴⁵.

Wcześniejsza od planów budowy kościoła na Chełmińskim Przedmieściu była chęć objęcia troską pastoralną katolików zamieszkujących północną część parafii św. Mikołaja. Ówczesny proboszcz grudziądzki, kanonik Otto Kunert, zamierzał kupić na ten cel dawną świątynię reformatów pw. Świętego Krzyża wraz z byłymi zabudowaniami klasztornymi. Niekorzystne warunki zakupu stawiane przez władze miejskie, szybszy wzrost demograficzny w południowej części miasta oraz wybuch I wojny światowej uniemożliwiły na kilka lat realizację tego zamiaru.

Trzykrotny przyrost liczby wiernych parafii farnej po powrocie Grudziądza do Polski, nie włączając w nią przynależących do duszpasterstwa kuracji Świętego Krzyża, obudził na nowo myśl o konieczności objęcia troską tej części parafii i budowy nowego ośrodka kultu⁴⁶. W grudniu 1920 r. na posiedzeniu dozoru kościelnego stwierdzono, że: „[...] stosunki w kościele parafialnym [Św. Mikołaja] z powodu napływu ludności katolickiej są wprost opłakane i wymagają gruntownej sanacji w ten sposób, że czym prędzej postarać się trzeba o nabycie realności, na której stanąć powinien kościół tymczasowy, w którym się regularnie będą odprawiać nabożeństwa parafialne”⁴⁷. Początkowo noszono się więc z zamiarem usytuowania kościoła w granicach administracyjnych miasta. 24 I 1922 r. zwiedzano nawet odpowiedni teren w północno-wschodniej dzielnicy Kuntersztyn, a następnie myślano o przebudowie restauracji Elizjum (tzw. Belwederu) w innej części miasta⁴⁸. W lutym tego samego roku zdecydowano się w końcu zakupić restaurację Concordia

⁴³ *Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość...*, s. 90; *Grudziądz. Kronika Dziejów Miasta...*, s. 52.

⁴⁴ APMG, Publicanda kościoła św. Mikołaja 1914-1921, Tit. XX, nr 1, b.p.

⁴⁵ *Diecezja Chełmińska...*, s. 321.

⁴⁶ J. Blericq, *Kościół Najśw. Serca Pana Jezusa*, w: *Kościoty i klasztory grudziądzkie...*, s. 64.

⁴⁷ APMG, Protokoll-Buch 1875-1923, b.sygn., s. 345.

⁴⁸ Blericq, *Kościół Najśw. Serca Pana Jezusa...*, s. 64.

wraz z wielką salą w Małym Tarpnie przy końcu ul. Lipowej. Wybrana trzyosobowa komisja w składzie: ks. Bernard Dembek – proboszcz przy farze, Alojzy Ruchniewicz i Waław Korzeniowski miała za zadanie podjąć pertraktacje z A. Karnathem, właścicielem obiektu, co do ceny kupna⁴⁹.

Sporządzony akt kupna zatwierdzono na posiedzeniu dozoru kościelnego 14 III 1922 r. Na jego podstawie zobowiązano się zapłacić dotychczasowemu właścicielowi nieruchomości 12 770 000 marek i przejąć ciężącą na *Concordii* hipotekę w Miejskiej Kasie Oszczędności na sumę 30 000 marek. Koszta zapisów urzędowych dokonanej transakcji spowodowały również zaciągnięcie pożyczki hipotecznej w wysokości 14.000.000 marek, którą należało spłacać do stycznia 1925 r.⁵⁰ Pieniądze na pokrycie wszystkich wydatków związanych z zakupem i przystosowaniem obiektu na cele kultowe czerpano z parafialnej kasy budowlanej, nadzwyczajnych kolekt w kościołach Grudziądza, ogłoszonej przez biskupa w 1924 r. kolekty diecezjalnej oraz ze sprzedaży na drodze licytacji nabytego wraz z nieruchomością wyposażenia, m.in.: kulis z kurtyną, bufetu ze stołem i aparatem oraz bilardu⁵¹.

W pierwszej fazie przebudowy budynku zajęto się adaptacją restauracji na tymczasową kaplicę, w której mogłaby być sprawowana służba Boża. Prace zostały zakończone tak, że 1 X 1922 r. proboszcz fary dokonał jej poświęcenia⁵². Druga faza objęła działania prowadzone pod nadzorem M. Olkowskiego realizujące projekt architekta inż. Wojciecha Jaszковского z Torunia, mający nadać wygląd sakralny połączonej z restauracją sali widowiskowo-tanecznej⁵³. Prace stolarskie zlecono w kwietniu 1923 r. firmie Maks Szwarz,

⁴⁹ APMG, Protokoll-Buch 1875-1923, b. sygn., s. 360; Reprezentacja Parafialna 1918-1933, b. sygn., s. 25.

⁵⁰ Według źródeł z 1930 r. wynika, że przejęty dług hipoteczny zrewaloryzowany z 30 000 marek na 5556 zł. nie został w tym czasie jeszcze spłacony. APMG, Tradycja od 1920 r. [Tradycja parafii św. Mikołaja z 30 września 1930 r.], Tit. IV, nr 3, b.p.; Protokoll-Buch 1875-1923, b. sygn., s. 362-363; B l e r i c q, *Kościół Najśw. Serca Pana Jezusa...*, s. 64; *Almanach Miasta Grudziądza...*, s. 60.

⁵¹ APMG, Publicanda kościoła św. Mikołaja 1921-1929, Tit. XX, nr 2, b.p.; Protokoll-Buch 1875-1923, b. sygn., s. 366; UOKDCh 67(1924), nr 1, s. 2.

⁵² APMG, Tradycja od 1920 r. [Protokół tradycyjny majątku kościelnego, beneficjalnego, fundacyjnego etc. na rzecz parafii Najśw. Serca Pana Jezusa z rąk beneficjanta parafii św. Mikołaja w Grudziądzu. 6 listopada 1934 r.], Tit. IV, nr 3, b.p.; B l e r i c q, *Kościół Najśw. Serca Pana Jezusa...*, s. 64.

⁵³ APMG, Protokoll-Buch 1875-1923, b. sygn., s. 373-377; Reprezentacja Parafialna 1918-1933, b. sygn., s. 39.

instalację światła elektrycznego i piorunochronu firmie Patermann, a wykonanie ambony firmie Rzeźba z Torunia⁵⁴.

Uwieńczeniem niespełna dziesięcioletnich starań mających na celu powstanie kolejnego ośrodka duszpasterskiego w Grudziądzu było wmurowanie w bryłę nowej świątyni 20 II 1923 r. dokumentu stwierdzającego ukończenie i oddanie na chwałę Boga i pożytek wiernych kościoła w Małym Tarpnie. Trzy dni później proboszcz parafii św. Mikołaja i dziekan łański poświęcili kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa⁵⁵. Przywilej odpustowy kuracja NSPJ otrzymała od Stolicy Apostolskiej 22 lipca 1927 r.⁵⁶

Ostatni, wspomniany już ośrodek duszpasterski we wschodniej części miasta powstał w 1934 r. w wydzierżawionym, a 19 X 1935 r. przewłaszczonej na rzecz gminy kościelnej Domu Towarzystw „Bazar” przy ul. Moniuszki⁵⁷. Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP stanowiła dawna sala spotkań o wymiarach 35x12x8 m.

15 VIII 1934 r. był znamiennej datą dla nowo powstałej placówki duszpasterskiej. Tego dnia wikariusz generalny diecezji chełmińskiej – prałat Paweł Kurowski⁵⁸ dokonał poświęcenia świątyni. Nabożeństwo, podczas którego

⁵⁴ APMG, Dozór Kościelny-Rada Parafialna 1923-1939, b.sygn., s. 4.

⁵⁵ Tamże, s. 18; B l e r i c q, *Kościół Najśw. Serca Pana Jezusa...*, s. 64. Tytuł kościoła zawdzięcza świątynia w Małym Tarpnie proboszczowi farnemu Bernardowi Dembkowi, który znany był jako wielki czciciel Bożego Serca. „Tygodnik Parafij Rzymsko-Katolickich w Grudziądzu” [dalej: TP] 5(1937), nr 24, s. 2.

⁵⁶ APMG, Tradycja od 1920 r. [Protokół tradycyjny majątku kościelnego, beneficjalnego, fundacyjnego etc. na rzecz parafii Najśw. Serca Pana Jezusa], Tit. IV, nr 3, b.p.

⁵⁷ 22 II 1899 r. powstała w Grudziądzu Spółka Budowlana *Bazar*. W 1910 r. zarząd spółki zakupił przy ówczesnej ul. Fryderykowskiej (Moniuszki) parcelę, na której pod nadzorem A. Ruchniewicza wybudowano Dom Polski „Bazar”, poświęcony przez wikariusza parafii św. Mikołaja ks. Edmunda Fittkaua 27 VII 1911 r. W budynku tym siedzibę miały: Towarzystwo Przemysłowców Polskich, Towarzystwo Ludowe, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Czytelnia dla Kobiet, Towarzystwo Robotników Katolickich i Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia”. Archiwum Parafii Wniebowzięcia NMP w Grudziądzu (dalej: APWG), Złota Księga, b.p.; *Królewskie Miasto Grudziądz*, s. 13-14.

⁵⁸ Paweł Kurowski (1879-1939) urodził się w Żukowie (pow. Kartuzy). Kształcił się w Królewskim Gimnazjum w Gdańsku. W 1899 r. otrzymał święcenia kapłańskie w Pelplinie. Po święceniach był kolejno: wikarym w Tczewie, kapelanem i sekretarzem bpa Rosentretera, długoletnim nauczycielem w Collegium Marianum w Pelplinie, proboszczem w Rumii. Mianowany kanonikiem gremialnym Kapituły Katedralnej pełnił funkcję kaznodziei tumskiego, radcy kurialnego i wizytatora nauki religii. W latach 1927-1939 był dyrektorem diecezjalnego Papieskiego Dzieła Rozkrzewiania Wiary, od 1932 r. wikariuszem generalnym i do 1936 redaktorem „Miesięcznika Diecezji Chełmińskiej”. M r o s s, *Słownik biograficzny...*, s. 162.

kazanie wygłosił biskup sufragan chełmiński Konstantyn Dominik⁵⁹, celebrował pierwszy proboszcz – Antoni Pastwa⁶⁰.

Spośród istniejących w okresie międzywojennym parafii tylko jedna, tj. parafia farna, posiadała swój kościół filialny pw. Ducha Świętego przy ul. Klasztornej, który do 1341 r., kiedy to miasto zostało zniszczone przez wielki pożar, miał status jednostki samodzielnej i rezydującego przy niej proboszcza. Później przyłączono go do parafii św. Mikołaja i stał się jej filią. Stan ten trwał do XVI w. 15 IV 1569 r. król Zygmunt August oddał kościół w ręce protestantów, w których władaniu pozostawał do 15 VI 1598 r. Po 26 latach kościół zmienił po raz kolejny swego właściciela. W 1624 r. opiekę nad nim przejęły sprowadzone do Grudziądza przez starościnę Katarzynę Działyńską siostry benedyktyнки, które w latach 1728-1731 połączyły z nim klasztor i pałac ksieni. Na mocy dekretu króla pruskiego z 4 XII 1833 r. odebrano go dotychczasowym właścicielkom i przeznaczono na symultanny kościół garnizonowy dla katolików i protestantów. Kiedy w 1900 r. nieopodal cytadeli został wzniesiony nowy obiekt sakralny z przeznaczeniem dla duszpasterstwa wojskowego ewangelickiego, świątynia pobenedyktyńska służyła już tylko żołnierzom katolickim⁶¹.

Powrót Grudziądza do Polski rozpoczął kolejne perypetie kościoła Ducha Świętego. Przejęcie przez katolickie duszpasterstwo wojskowe o wiele większego dawnego ewangelickiego zboru garnizonowego skłoniło parafię farną do starań o odzyskanie skonfiskowanego przez zaborców domu Bożego. Potrzebę przejęcia świątyni argumentowano w następujący sposób: „Od czasu powrotu Grudziądza do Polski nastąpiły tu wielkie zmiany, tak wielkie jak bodaj nigdzie w kraju, bo Grudziądz był ośrodkiem życia niemieckiego i pro-

⁵⁹ Dominik Konstantyn (1870-1942) urodził się w Gnieźdźewie, par. Swarzewo w pow. pucimkim. W latach 1883-1889 uczył się w Collegium Marianum i gimnazjum w Chełmnie gdzie należał do tajnej organizacji filomackiej. Po święceniach kapłańskich (Pelplin 25 III 1897) pracował jako wikariusz w Gdańsku, później w Chełmnie na stanowisku kapelana SS. Miłosierdzia i prefekta. Od 1911 był subregensem i ojcem duchownym, a w latach 1920-1932 regensem Seminarium Duchownego w Pelplinie. Mianowany w 1928 r. biskupem tytularnym Atrybitańskim, sakrę przyjął w Pelplinie 25 III 1928 r. Internowany we własnym domu w 1939 r., został następnie wywieziony do klasztoru SS. Elżbietanek, gdzie w 1942 zmarł. Por. K r a s o w s k i, *Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej...*, s. 54-55; N i t e c k i, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 51; M r o s s, *Słownik biograficzny...*, s. 55.

⁶⁰ *Almanach Miasta Grudziądza...*, s. 63; *Diecezja Toruńska...*, s. 104.

⁶¹ APMG, Kościół Świętego Ducha, Tit. II, nr 11, b.p.; I. Żniński, *Grudziądz...*, s. 66-67; B. Janiszewska-Mincer, *Grudziądz w latach 1064-1772*, w: *Dzieje Grudziądza*, t. I, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992, s. 257-258.

testanckiego, obecnie zaś stał się miastem polskim i katolickim. Pod względem kościelnym stanęliśmy jednak przed pytaniem gdzie i jak gromadzić ludność katolicką na nabożeństwach. Mamy bowiem tylko jeden kościół parafialny, tak mały, że już przed wojną nie mógł pomieścić wiernych. Dlatego parafia rozpoczęła już w 1913 r. z władzami duchownymi i świeckimi pertraktacje celem pobudowania nowego kościoła. Wybuch wojny przekreślił jednak wykonanie planów – ograniczono się zatem do wystawienia wielkiej sali tzn. tymczasowego kościoła, który ukończono w 1916. Mimo to ludność katolicka miasta Grudziądza, a także okolicznych gmin wiejskich, które również do parafii należą w tych kościołach ani w części pomieścić się nie może. Dochodzą do tego trzy szkoły średnie, a mianowicie dwie męskie i jedna żeńska i poważny jeszcze odsetek ludności katolickiej niemieckiej, która osobne musi mieć nabożeństwa – słowem położenie dla braku kościołów jest u nas nad wyraz smutne⁶².

Perturbacje związane z przewłaszczeniem kościoła Ducha Świętego na rzecz parafii św. Mikołaja trwały do początku 1926 r. Najpierw 17 XI 1921 zawarty został kontrakt z kompetentną władzą wojskową (kościół był własnością Ministerstwa Spraw Wojskowych), na mocy którego został oddany w bezpłatne użytkowanie parafii pod warunkiem możliwości odprawiania nabożeństw przez kapelanów wojskowych w niedziele i święta, z okazji przyięgi rekrutów i wspólnych spowiedzi i komunii św. w kościele Świętego Krzyża przy ul. Chełmińskiej⁶³. Zakończeniem batalii o świątynię przy ul. Klasztornej, po licznych rozmowach, m.in. z biskupem połowym, było przekazanie jej na własność duszpasterstwu parafialnemu 2 I 1926 r. na warunkach wymienionych w kontrakcie z 1921 r.⁶⁴

Filia pw. Ducha Świętego przez cały okres międzywojenny służyła duszpasterstwu niemieckiemu, spotkaniom formacyjnym niektórych bractw i stowa-

⁶² APMG, Kościół Świętego Ducha. [Prośba o przekazanie na własność kościoła Świętego Ducha skierowana do Ministra Spraw Wojskowych w Warszawie 22.01.1924], Tit. II, nr 11, b.p.

⁶³ APMG, Kościół Świętego Ducha. [Kontrakt z 17 XI 1921], Tit. II, nr 11, b.p.; Protokoll-Buch 1875-1923, b.sygn., s. 355, Reprezentacja Parafialna 1918-1933, b.sygn., s. 19.

⁶⁴ APB, UWPT, Akta szczegółowe w sprawie budowy patronackich parafii katolickiej w Grudziądzu (drobny remont w probostwie) 1921-1926, sygn. 3433, k. 170. Remont kościoła parafialnego im. św. Mikołaja. Przejęcie kościoła garnizonowego Świętego Ducha przez parafię św. Mikołaja 1921-1927, sygn. 3434, b.p.; APMG, Kościół Świętego Ducha, Tit. II, nr 11, b.p.; Dozór Kościelny – Rada Parafialna 1923-1939, b.sygn., s. 31.

rzyszeń oraz pełniła funkcję kościoła szkolnego dla uczennic gimnazjum żeńskiego i uczniów gimnazjum klasycznego⁶⁵.

Centrum życia religijnego dla garnizonu grudziądzkiego mieściło się w okresie międzywojennym przy znajdującym się w północno-zachodniej części miasta kościele, usytuowanym nieopodal cytadeli⁶⁶. Świątynia wzbudzała podziw wśród oglądających ją; wygląd swój zawdzięczała Schönhalsowi, architektowi i tajnemu doradcy budowlanemu w berlińskim Ministerstwie Wojny, który sporządził jej projekt pod koniec XIX w. Warto nadmienić, że dziełem wspomnianego architekta był również podobny do grudziądzkiego zbór garnizonowy w Toruniu. Budowa dwunawowego, przeznaczonego na około 1000 miejsc siedzących kościoła, trwała pod kierownictwem Rahmlowa i Borowskiego trzy lata i ukończona została w 1900 r.

Po włączeniu miasta w granice II Rzeczypospolitej świątynia przeszła w 1920 r. w ręce katolików, pozostając nieprzerwanie w ich posiadaniu przez cały okres międzywojenny. Rok później, 10 VII, poświęcona przez biskupa polowego Stanisława Galla⁶⁷, uzyskała tytuł św. Stanisława Biskupa, którego figurę wraz klęczącymi po bokach huzarami umieszczono w nastawie ołtarzowej⁶⁸.

Garnizonowa parafia w Grudziądzu pod względem liczby żołnierzy objętych jej pastoralną troską zajmowała pośród wyżej wymienionych drugie miejsce po Toruniu. Według spisu sporządzonego w lutym 1927 r. podlegało jej 5102 żoł-

⁶⁵ APMG, Duszpasterstwo Niemców Katolików, Tit. V, nr 11, b.p.; Nabożeństwa szkół średnich, Tit. V, nr 8, b.p.; Z. M u r a w s k a, *Wspomnienia*, Grudziądz, 2001 [relacja].

⁶⁶ *Diecezja Chełmińska...*, s. 312.

⁶⁷ Stanisław Gall (1865-1942) urodził się w Warszawie. Po ukończeniu gimnazjum wstąpił do seminarium w rodzinnym mieście skąd po trzech latach wyjechał na dalsze studia na Uniwersytet Gregoriański, gdzie uzyskał tytuł doktora filozofii. Po powrocie do Warszawy przyjął 29 VI 1887 r. święcenia kapłańskie. Kolejno pełnił funkcje: wikariusza na Służewie, w archikatedrze, a od 1889 r. wykładowcy filozofii i liturgiki seminarium archidiecezjalnego, którego był wicerektorem i rektorem. 17 XI 1918 r. został konsekrowany na sufragana warszawskiego, a od lutego 1919 r. rozpoczął pełnić funkcję biskupa polowego, której, zmuszony, zrzekł się w 1933 r. Ponownie powrócił do pracy w metropolii warszawskiej, której wikariuszem kapitulnym został w 1939, administrując archidiecezją do stycznia 1940 r. Por. K r a s o w s k i, *Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej...*, s. 67-69; N i t e c k i, *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny...*, s. 62.

⁶⁸ *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza...*, s. 131; J. O d z i e m k o w s k i, B. S p y c h a ł a, *Duszpasterstwo Wojskowe w drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987, s. 69; *Diecezja Chełmińska...*, s. 312.

nierzy wyznania rzymskokatolickiego⁶⁹. Oprócz noszących mundur żołnierza polskiego duszpasterstwu polowemu podlegały rodziny osób wojskowych oraz pracujący w szpitalach i innych zakładach należących do armii⁷⁰.

3. BRACTWA I STOWARZYSZENIA MIĘDZYWOJENNEGO GRUDZIĄDZA

Rozwojowi życia religijnego grudziądzan w okresie międzywojennym służyły między innymi organizacje kościelne, działające przy ośrodkach duszpasterskich miasta. Ówczesne prawo kanoniczne dzieliło je na zakony terejarckie, bractwa, których celem było doskonalenie zrzeszonych w nich członków i rozwijanie kultu publicznego, oraz związki dewocyjne, realizujące dzieła pobożności i miłości chrześcijańskiej⁷¹. Tak rozumiane stowarzyszenia były owocem istniejącego w czasach nowożytnych kryzysu tożsamości kulturowo-społecznej, który od XVI w. dokonywał przeobrażeń w cywilizacji zachodniej, zmieniając jej horyzonty myślenia i porządek społeczny. Ów proces przemian kulturowo-cywilizacyjnych stał się podatnym gruntem dla powstawania nowych bractw i stowarzyszeń, które zrzeszając elity chrześcijańskie, miały wywierać wpływ na duchowy kształt społeczeństw⁷². Motywy powstawania bractw, wypływające z potrzeb i warunków konkretnych czasów, przyczyniały się do dłuższego lub krótszego ich istnienia i torowania drogi pod nowe, które odpowiadały mentalności i duchowym zapotrzebowaniom wiernych⁷³. Widoczne to było również w życiu społeczności grudziądzkiej, gdzie do omawianego okresu międzywojennego nie przetrwały bractwa: Kapłańskie (*Confraternitas sacerdotalis*), Węglarzy, Literatów – św. Anny, Ubogich, Bożego

⁶⁹ W. Rezm er, *Problematyka narodowościowa i wyznaniowa w wojsku na terenie Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu (1920-1939)*, w: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998, s. 176.

⁷⁰ T e n ż e, *Służba duszpasterska Wojska Polskiego w 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 38(1993), nr 1, s. 49-66.

⁷¹ CIC, can. 702-708; B ą c z k o w i c z, *Prawo kanoniczne...*, t. I, s. 775; W. P a d a c z, *Podstawy prawne istnienia i działalności zrzeszeń katolików świeckich*, Warszawa 1936, s. 8-18.

⁷² M. C h m i e l e w s k i, *Zrzeszenia chrześcijańskie*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin–Kraków 2002, s. 966.

⁷³ *Diecezja Chełmińska...*, s. 80-81; A. M a ń k o w s k i, *Wprowadzenie Bractwa Pocieszenia N.M.P. do kościoła lubiszewskiego w r. 1787*, ZTNT 1910, nr 11, s. 246-252.

Ciała, Najświętszej Maryi Panny i Różańca św.⁷⁴ Najstarszymi wspólnotami dewocyjnymi, które przetrwały czasy zaborów, były bractwa: św. Michała, św. Barbary, św. Rocha i Opatrzności Boskiej przy kościele św. Mikołaja, funkcjonujące na podstawie identycznych statutów wydanych przez biskupa Anastazego Sedłaga 22 III i 12 VI 1852 r.⁷⁵

Tab. 3. Liczebność bractw

Rok	Bractwo			
	Świętego Michała	Świętej Barbary	Świętego Rocha	Opatrzności Boskiej
1928	34	96	59	64
1934	52	95	85	71

Źródło: APMG, Statystyka parafji, Tit. V, nr 14, t. 2, [Sprawozdanie o rozwoju życia religijnego parafji św. Mikołaja od 1. XII. 1933 roku, do 1. XII. 1934 roku], b.p.; *Diecezja Chełmińska...*, s. 314.

Bractwo Świętego Michała i Anioła Stróża przy kościele parafialnym w Grudziądzu powstało w 1673 r., otrzymując tego samego roku zatwierdzenie przez papieża Klemensa X z możliwością korzystania z odpustów danych jego członkom⁷⁶. Celem jego była duchowa walka z szatanem, światem i ciałem przy wspólnym wsparciu i pomocy wszystkich jego członków. Środkiem i pomocą w jego osiągnięciu miało być wystrzeżenie się grzechów: pychy, łakomstwa, nieczystości, zazdrości, gniewu, obżarstwa i lenistwa w uczęszczaniu na nabożeństwa, czterokrotne przystąpienie w ciągu roku do spowiedzi i komunii św. (w pierwszą niedzielę po Nowym Roku albo Obrzezaniu Pańskim, w I święto Wielkanocy, w niedzielę po uroczystości Bożego Ciała oraz w niedzielę po święcie św. Michała Archanioła) oraz pełnienie uczynków mi-

⁷⁴ APMG, Wizytacja kanonika Strzesza z 1667 r. (odpis), w: Kronika kościoła, Tit. I, nr 2, k. 4, 6; „Fontes” 7(1903), s. 290, 292; *Diecezja Chełmińska...*, s. 314-315; J. F a n k i d e j s k i, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880, s. 94.

⁷⁵ APMG, Statystyka parafji, Tit. V, nr 72, [Sprawozdanie o rozwoju życia religijnego parafji św. Mikołaja od 1. XII. 1933 roku, do 1. XII. 1934 roku], b.p.; Bractwo Świętego Michała Archanioła. Roku Pańskiego 1842, b.sygn., b.p.; Bractwo Barbary Świętej Panny i Męczenniczki. Roku Pańskiego 1842, b.sygn., s. 3-11; Bractwo Rocha Świętego patrona od morowej zarazy. Roku Pańskiego 1842, b.sygn., b.p.; *Diecezja Chełmińska...*, s. 314; F a n k i d e j s k i, *Utracone kościoły...*, s. 94.

⁷⁶ APMG, Bractwo Świętego Michała Archanioła. Roku Pańskiego 1842, b.sygn., b.p.; *Diecezja Chełmińska...*, s. 314.

łosierdzia. Inną powinnością członków bractwa była walka z przeklinaniem: „Mają się strzec zwyczaju przeklinania a osobliwie, ponieważ będąc w wojsku św. Michała ani ustami nie mają mieć społeczności z diabłem, przez wspomnienie onego. Przetóż skoro im się przytrafi zakląć, wymówią pobożnie: «Boże, bądź miłościw mnie grzesznemu», albo się w usta uderzą, albo krzyż święty ucałują”⁷⁷. Na czele bractwa stał proboszcz lub inny kapłan odpowiedzialny za ład i porządek we wspólnocie, majątek bracki, celebrację uroczystych nabożeństw, przyjmowanie i zapisywanie w księdze nowych i zmarłych członków. Pomocą w tych zadaniach służyli mu przeor (starszy brat) i podskarbi, którzy wspólnie tworzyli Kolegium Kościelno-Brackie. Bezpośrednim zwierzchnikiem siostr i braci był przeor. To on czuwał nad ich obyczajowo-

⁷⁷ APMG, Bractwo Świętego Michała Archanioła. Roku Pańskiego 1842, b.sygn., b.p. W dniu przyjęcia do bractwa zainteresowany podpisywał następującą deklarację członkowską: „Na większą cześć i chwałę Boga w Trójcy św. Jedynego, na cześć Najśw. Marji Panny, na uwielbienie św. Michała Archanioła, wszystkich aniołów i wszystkich świętych Pańskich, roku ... miesiąca ... dnia ... w Kościele Parafialnym Grudziądzkim. Ja... zapisał... się do Bractwa św. Michała, zobowiązując się do wypełniania wszystkich z zapisaniem tym połączonych powinności, a mianowicie: 1. Rozpamiętywać codziennie, że imię Michała św. znaczy tyle co: «Któż jest jak Bóg?» To jest: «Bóg jest Najwyższy nadewszystkich» i że ten św. Archanioł walczy z szatanem, duchem pychy, chcącym się wynieść nad Boga swego, i że jest tego duch złego zwycięzcą. Następnie mam go wzywać, żeby się za mną przyczynił u Pana Boga, abym się nie dostał pod władzę ducha złego. Ale rozpamiętywanie to ma mi przypomnieć, że sam mam też walczyć z duchem złym. Najprzód chcę się odrzec jego pychy i wszystkich grzechów, przez które się temu złemu duchowi służba i ofiara staje, a osobliwie: «Przeklinania, zwyczaju przysięgania, złorzeczenia bliźniemu i stworzeniom boskim, kłamstwa, czynienia krzywdy, nękania do złego przez nieprzyzwoite mowy i złe przykłady, wyrządzenia niesprawiedliwości, fałszu i chęć pilnować, aby te grzechy ani w moim domu ani gdzieindziej nie były pełnione». 2. Postanawiam sobie tu na ziemi prowadzić anielskie życie. Jako Aniołowie św. mają w tym swoją największą radość, aby Bogu się kłaniać, służyć i nas ochraniać, tak i ja będę służył Panu Bogu w świętej wierze, w świętej nadziei i będę się starał być podobnym w tym Aniołom św., abym każdemu człowiekowi, a osobliwie wyznawcy wiary prawdziwej Jezusa Chrystusa, jako memu bratu i bliźniemu, pomagał we wszystkich jego potrzebach i duszy i ciała, pamiętając w o trzeciej prośbie Pańskiej: «Bądź wola Twoja jako w niebie, tak i na ziemi». 3. Będę z największą pobożnością wszystkie modlitwy odprowadzał, a osobliwie brackie. 4. Obowiązuję się zawsze z radością w niedziele i święta do domu Pańskiego się spieszyć i nigdy nabożeństw brackich nie opuścić jako to są: «Wotywy, procesje, pogrzeby i schadzki. To jest moje szczere i dobrowolne postanowienie, w którym wspieraj mnie łaską swoją świętą dla zasług Syna Twego Jednorodzonego, Najśw. Marji Panny, św. Michała Archanioła, wszystkich aniołów i wszystkich świętych Pańskich wszechmogący i miłosierny Boże w Trójcy św. Jedyne». Amen” (APMG, [Deklaracja członka Bractwa św. Michała], b.sygn., b.p.).

ścią, zachowaniem się podczas procesji, na zebraniach oraz roztaczał troskę nad posiadany przez bractwo majątkiem⁷⁸.

Bractwo św. Barbary Panny i Męczennicy zatwierdzone zostało w 1674 r. również przez papieża Klemensa X. Członkowie tej konfraterni dążyli do pogłębienia wiary i miłości do Boga i bliźniego, własnego i innych zbawienia poprzez naśladowanie cnót św. Barbary oraz pełnienia uczynków miłosierdzia⁷⁹. W codziennej modlitwie przyzywano wstawiennictwa świętej patronki, aby wyjednała u Boga łaskę dobrej śmierci i przygotowania do niej przez przyjęcie sakramentów świętych w ostatniej chwili życia⁸⁰. W tym samym duchu formowało swoich członków Bractwo św. Rocha z 1723 r. i Bractwo Opatrzności Boskiej z 1744 r.⁸¹

Tab. 4. Liczba członków przyjętych do bractw

Rok	Bractwo		
	Św. Michała	Św. Barbary	Św. Rocha
1919	–	b.d.	5
1920	2	b.d.	3
1921	–	15	–
1922	1	8	4
1923	1	8	2
1924	3	6	2
1925	5	–	4
1926	2	9	–
1927	4	13	6
1928	3	11	14
1929	6	4	12

⁷⁸ APMG, Bractwo Świętego Michała Archanioła. Roku Pańskiego 1842, b.sygn., b.p.

⁷⁹ APMG, Bractwo Barbary Świętej Panny i Męczenniczki. Roku Pańskiego 1842, b.sygn., s. 3-11; *Diecezja Chełmińska...*, s. 314. Kult św. Barbary był bardzo popularny w diecezji chełmińskiej, a dzień jej liturgicznego wspomnienia – 4 grudnia – obchodzony był w całym lokalnym Kościele w okresie przedreformacyjnym jako święto. Zob. J. Fankidejski, *Obrazy cudowne i miejsca w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880, s. 186-188; S. Kujot, *Głowa św. Barbary. Powieść z przeszłości Pomorza*, Pelplin 1895³; zob. także: J. Walkusz, *Piórem i słowem... Aktywność literacka polskiego duchowieństwa katolickiego na Pomorzu Nadwiślańskim, Warmii i w Wielkopolsce w latach 1848-1939*, Pelplin 2003, s. 144-145.

⁸⁰ APMG, [Deklaracja członka Bractwa św. Barbary], b.sygn., b.p.

⁸¹ APMG, Bractwo Rocha Świętego patrona od morowej zarazy. Roku Pańskiego 1842, b.sygn., b.p.; [Deklaracja członka Bractwa św. Rocha], b.sygn., b.p.; [Deklaracja członka Bractwa Opatrzności Boskiej], b.sygn., b.p.; *Diecezja Chełmińska...*, s. 314.

1930	–	–	7
1931	–	6	6
1932	–	3	–
1934	1	3	–
1935	2	3	–
1936	2	1	1
1938	3	1	1

Źródło: APMG, Bractwo Świętego Michała Archanioła. Roku Pańskiego 1842, b.sygn., b.p.; Bractwo Barbary Świętej Panni i Męczenniczki. Roku Pańskiego 1842, b.sygn., s. 12 nn.; Bractwo Rocha Świętego patrona od morowej zarazy. Roku Pańskiego 1842, b.sygn., b.p.

Wspomniane bractwa, z wyjątkiem Bractwa św. Barbary, nie wykazywały „zbytniej żywotności”. Praktycznie do roku 1933 ich stan liczebny utrzymywał się na stałym poziomie. Nie odnotowano też zbytniego jego spadku ani przyrostu. W roku sprawozdawczym 1932/1933 z życia duszpasterskiego parafii św. Mikołaja miała miejsce ich reorganizacja, co na pewno miało wpływ na wzrost liczebności członków⁸².

Podobnie było z istniejącym przy farze Bractwem Trzeźwości. Założone jako jedno z pierwszych w diecezji chełmińskiej 13 X 1866 r., nie przetrwało do czasu, w którym Grudziądz został włączony w granice II Rzeczypospolitej. Reaktywowano je w 1926 r.⁸³ Przez kilka lat odbywano systematycznie comiesięczne spotkania w sali parafialnej, na które przybywało bardzo mało członków, oraz nabożeństwa w patronalne święto Matki Bożej Gromnicznej. 6 II 1927 r. w auli gimnazjum klasycznego wygłoszono odczyt nt. *Czy alkohol jest szkodliwy?*, a 2 II 1932 r. w sali Tivoli wystawiono *Knajpę*, przedstawienie propagandowe, jednak bez większego zaangażowania się i zainteresowania ewentualnych nowych kandydatów, którzy zechcieliby podjąć zobowiązania

⁸² APMG, Duszpasterstwo parafialne, Tit. V, nr 10, [Sprawozdanie o rozwoju i stanie życia religijnego parafii św. Mikołaja, od 1 XII 1932 do 1 XII 1933 r.], b.p.

⁸³ APMG, Spis bractw i stowarzyszeń parafii św. Mikołaja, b.sygn., s. 14; *Diecezja Chełmińska...*, s. 314; N. Dembski, *Bractwa i towarz. parafii grudziądzkiej...*, [Bractwo Trzeźwości przy kościele św. Mikołaja], s. 69; J. Walkusz, *Duchowieństwo katolickie diecezji chełmińskiej 1918-1939*, Pelplin 1992, s. 287. W 1931 r. biskup chełmiński powołał do istnienia Diecezjalny Związek Bractw Wstrzemięźliwości pod opieką Matki Bożej Gromnicznej, do którego włączone zostały wszystkie Bractwa Trzeźwości nazywane odąd Bractwami Wstrzemięźliwości. MDCh 3(1931), nr 11, s. 805-809; zob. B. Głodowski, *Ruch trzeźwościowy na Pomorzu przed 1920 rokiem i jego oddziaływanie społeczne. Źródła i stan badań*, w: *Z dziejów kultury Pomorza XVIII-XX wieku*, t. II, red. J. Borzyszkowski, C. Obracht-Pronczyński, Gdańsk 2004, s. 51-94.

abstynenckie⁸⁴. Nie udały się także podejmowane w 1934 r. próby założenia takiego bractwa przy kościele Świętego Krzyża⁸⁵. Dostrzegano jednak problem alkoholizmu w mieście, który w tym czasie według sprawozdania proboszcza farnego z 1937 r. przedstawiał się następująco: „Alkoholizm mimo ogólnej biedy nie maleje; przede wszystkim z powodu detalicznej sprzedaży wódki w małych butelkach t.[ak] zwanych «pinaklach», które nawet najbiedniejsi kupują częstokroć za ostatni grosz”⁸⁶. Próbowano ponownie wskrziesić do istnienia bractwo przy farze, co przyniosło oczekiwany rezultat⁸⁷. We wszystkich centrach duszpasterskich akcja przeciwalkoholowa była skupiona na organizowaniu w świątyniach modlitw w intencji trzeźwości podczas do-
rocznego Tygodnia Trzeźwości⁸⁸.

Bardzo prężną działalnością charakteryzowało się Bractwo Matek Chrześcijańskich. Pierwsze tego typu stowarzyszenie modlitewne kobiet chrześcijańskich powstało w 1850 r. w Lille we Francji, które sześć lat później podniesiono do godności arcybractwa. Kolejne powstawało w Niemczech – w Ratyzbonie w 1868 r. z możliwością powoływania nowych na terenie ówczesnej Austrii gdzie posługiwano się językiem niemieckim. Założone 16 V 1925 r. Bractwo Matek Chrześcijańskich w Grudziądzu agregowano 10 VI tegoż roku do arcybractwa przy poznańskim kościele św. Dominika⁸⁹. Celem konfraterni mającej swą siedzibę przy farze, a zrzeszającej na mocy ustaw erekcyjnych

⁸⁴ APMG, Publicanda kościoła św. Mikołaja 1921-1929, Tit. XX, nr 2, b.p.; 1929-1933, Tit. XX, nr 3, b.p. Duszpasterstwo parafialne, Tit. V, nr 10, [Sprawozdanie o rozwoju i stanie życia parafialnego do 31 października 1931 r. parafji św. Mikołaja w Grudziądzu] k. 120. W 1937 r. w Grudziądzu znani byli trzej abstynenci-inteligenci: dr Kazimierz Maj zam. przy ul. Legionów 13, ks. Alfons Kądziała zam. przy ul. Pańskiej 11 i Władysław Bodus zam. przy ul. Dworcowej 12. APMG, Akcja przeciwalkoholowa, Tit. V, nr 72, b.p.

⁸⁵ „Tygodnik Parafialny” (dalej: TP) 2(1934), nr 5, s. 6. W kolejnych numerach pisma brak informacji o spotkaniach Bractwa Trzeźwości, stąd należy uznać, że próby jego założenia nie powiodły się.

⁸⁶ APMG, Akcja przeciwalkoholowa, Tit. V, nr 72, b.p.

⁸⁷ TP 7(1939), nr 18, s. 5.

⁸⁸ Zob. TP 3(1935)-7(1939).

⁸⁹ F. Beringer T.J., *Odpusty. Podręcznik dla duchowieństwa i wiernych*, oprac. ks. Augustyn Arndt T.J., Kraków 1890, s. 637; APMG, Protokolarz Arcybractwa Matek Chrześcijańskich w Grudziądzu, Tit. X, nr 32^a, s. 5; N. Dembski, *Bractwa i towarz. parafji grudziądzkiej...*, [Bractwo Matek chrześcijańskich], s. 75; Arcybractwo – bractwo kościelne wyróżnione przez Stolicę Apostolską specjalnymi przywilejami i odpustami, uprawnione do zakładania innych bractw. Instytucja ta wykształciła się w XVI w. z potrzeby uporządkowania coraz liczniejszych wówczas bractw. Szafranski, *Historia Kościoła...*, s. 20-21.

kobiety z całego miasta, była modlitwa, pouczanie, opieka nad niewiastami i praca zmierzająca do chrześcijańskiego wychowania młodzieży⁹⁰.

W chwili założenia bractwo liczyło 280 członkiń. Liczba przyjmowanych raz na kwartał członkiń stale wzrastała, tak że pod koniec 1928 r. było ich około tysiąca, w 1932 – 1492, a w 1934 – 1549 niewiast. Spowodowało to, że już po upływie dwuletniej pierwszej kadencji zarządu postanowiono tenże powiększyć o kilka osób. W celu usprawnienia działalności bractwa podzielono je na tzw. kółka, w skład których wchodziło od 20-40 matek. W 1927 r. było ich 27, a dwa lata później już 47. Na ich czele stały tzw. kółkowe mające za zadanie opiekować się, służyć radą i pomocą podległym im członkiniom⁹¹.

W omawianym okresie funkcję asystentów kościelnych (promotorów) Bractwa Matek Chrześcijańskich pełnili następujący księża: J. Brejski (1925-1926), J. Mańkowski (1927-1931), R. Gdaniec (1931-1932), A. Mechlin (1933-1934), P. Papenfuss (1934-1935), N. Partyka (1935-1936), L. Dzienisz (1936), A. Pastwa (1936-1939) i A. Derdau (1939)⁹².

Zebrań brackie odbywały się w pierwszą niedzielę miesiąca, najczęściej w farze, czasem w kościele Ducha Świętego i raz w kościele św. Franciszka Ksawerego. Z reguły rozpoczynano je pieśnią do Matki Bożej: *O Maryja moja radość*, potem promotor wygłaszał naukę, następnie przeprowadzano rachunek sumienia, odczytywano ogłoszenia, odmawiano przepisane modlitwy i udzielano błogosławieństwa Najświętszym Sakramentem. Podczas zebrania odbywała się również kolekta na cele i wydatki bieżące bractwa. Na spotkaniach dyskutowano między innymi na tematy społeczne dotyczące np. wyborów do Rady Miejskiej (1929 r.). Kilkakrotnie zajęto się również istniejącą w Grudziądzu plagą prostytucji, która według statystyk sądowych i policyjnych, w 1934 r. stawiała miasto na drugim miejscu po Lwowie, jeśli chodzi o skalę tej patologii. Członkinie, które wynajmowały lokum prostytutkom, zobowiązane były do zaprzestania tego. Niepodporządkowanie się powodowało wykluczenie z bractwa⁹³. Co miesiąc miały również miejsce spotkania zarządu

⁹⁰ *Odpusty...*, s. 636; APMG, Protokolarz Arcybractwa Matek Chrześcijańskich w Grudziądzu, Tit. X, nr 32^a, s. 5.

⁹¹ APMG, Protokolarz Arcybractwa Matek Chrześcijańskich w Grudziądzu, Tit. X, nr 32^a, s. 1-5, 19, 65, 83, 103.

⁹² Tamże, s. 1, 3, 14, 41-42, 44, 49, 63, 93, 103-104, 110, 121, 135, 151.

⁹³ Tamże, s. 1, 5-6, 10-11, 24, 54, 76, 107-108, 122-123, 150; APMG, Statystyka parafji, Tit. V, nr 14, t. 2, [Sprawozdanie o rozwoju i stanie życia religijnego parafji św. Mikołaja od 1. XII. 1933 roku, do 1. XII. 1934 roku], b.p.

– w kancelarii lub w sali parafialnej (Słoneczko), a raz w roku walne zebrania⁹⁴.

Z ważniejszych wydarzeń brackich należy wymienić następujące: poświęcenie 23 X 1927 r. sztandaru wykonanego przez siostry zmartwychwstanki z Brus, przedstawiającego z jednej strony wizerunek Matki Bożej Bolesnej, z drugiej zaś godło bractwa – serce przebite mieczem otoczone różami, różańcem z napisem *Ave Maria* (co roku obchodzono rocznicę tego zdarzenia); poświęcenie 3 VIII 1930 r. sztandaru na procesje pogrzebowe; wyjazdy do: Zakładu Misyjnego Księży Werbistów w Górnej Grupie, Częstochowy, Chełmna, Piaseczna; zorganizowaną przez matki, 20 V 1938 r., akademii ku czci Matki Bożej w auli gimnazjum im. Bolesława Chrobrego oraz poświęcenie bractwa Najświętszemu Sercu Pana Jezusa – 24 VI 1938 r.⁹⁵ Z własnych składek członkowskich ufundowano również w 1929 r. okazały ołtarz przenośny, wykonany przez M. Rucińskiego, który ustawiano co roku w uroczystość Bożego Ciała przy kościele Świętego Ducha; wsparto finansowo zbiórkę na rzecz budowy nowego kościoła NMP (1000 zł.); zakupiono nowe *antependium* do ołtarza Matki Bożej w farze i zbierano fundusze na rzecz jego restauracji, a z okazji konsekracji bpa B. Dembka jako prezent wręczono mu kielich mszalny z pateną⁹⁶. Ważną dziedziną działalności bractwa była także współpraca z innymi stowarzyszeniami na polu charytatywnym, o czym będzie mowa w kolejnym rozdziale⁹⁷.

Jako sekcja Bractwa Matek Chrześcijańskich zostało powołane przy farze w 1929 r. Apostolstwo Modlitwy⁹⁸. Powstałe we Francji w kręgach jezuickich w 1844 r. stowarzyszenie stawiało sobie za cel włączenie się poprzez modlitwę i ofiarę w Chrystusowe dzieło zbawienia świata. Idea ta bardzo współgrała z misją i zadaniami stawianymi sobie przez Bractwo Matek Chrześcijańskich⁹⁹. Jako samoistna organizacja Apostolstwo Modlitwy istniało, na podstawie dokumentu erekcyjnego z 30 XII 1916 r., przy kościele Świętego Krzyża.

⁹⁴ APMG, Protokolarz Arcybractwa Matek Chrześcijańskich w Grudziądzu, Tit. X, nr 32^a, s. 81, 89, 103-104, 113, 116-117.

⁹⁵ Tamże, s. 4, 8-10, 16, 23-25, 74, 102, 139-142, 153.

⁹⁶ Tamże, s. 15, 28, 32, 41, 58, 72, 134, 150.

⁹⁷ Tamże; s. 4, 64, 66, 76, 79.

⁹⁸ Tamże, s. 5; Spis bractw i stowarzyszeń parafji św. Mikołaja, b.sygn., s. 34.

⁹⁹ *Odpusty...*, s. 519-529; *Przewodnik Apostolstwa Modlitwy czyli Apostolstwa Serca Jezusowego*, Kraków 1930, s. 14-31; J. M. Popławski, *Apostolstwo Modlitwy*, w: *Leksykon Duchowości katolickiej...*, s. 62-63; J. Andrzej, L. Grzebień, *Apostolstwo Modlitwy*, EK, t. I, kol. 829-830.

Początkowo stanowił on luźny związek, do którego z dniem 4 III 1917 r. rozpoczęto przyjmować mężczyzn, niewiasty i panny, a od 21 IX 1919 r. również dzieci (Krucjata Eucharystyczna). Dwa lata później (24 IX 1921) podzielono stowarzyszenie na oddziały¹⁰⁰. W 1936 r. oddział mężczyzn Apostolstwa Modlitwy na Chełmińskim Przedmieściu liczył 532 członków. Podczas comiesięcznych spotkań prowadzono wykłady o tematyce religijnej, nawiązujące niejednokrotnie do istniejących bieżących problemów. 1 X 1934 r. założono również chór męski, uświetniający większe uroczystości religijne, a także organizujący zabawy parafialne¹⁰¹. Trudno dziś jednoznacznie stwierdzić, ale wielu członków Apostolstwa Modlitwy zapewne należało równocześnie do innych bractw i stowarzyszeń kościelnych lub, jak w przypadku Bractwa Matek Chrześcijańskich, tworzyli ich sekcje. Sytuacja taka istniała w centrum duszpasterskim w Małym Tarpnie, gdzie istniały oddziały apostolstwa: mężczyzn i niewiast, a oddział panien wchodził w skład Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Żeńskiej¹⁰².

Bractwo Czcii Najświętszego Sakramentu założono przy farze w 1885 r.¹⁰³ Wyprzedziło ono oficjalne erygowanie tej konfraterni przez bpa Leona Rednera¹⁰⁴ w 1889 r., noszącej odtąd nazwę Bractwo Najświętszego Sakramentu i Opieki nad Ubogimi Kościołami (*Bruderschaft des Allerheiligsten Sakraments und der Versorgung der Gotteshäuser mit Paramenten*)¹⁰⁵. Ważnym wy-

¹⁰⁰ N. D e m b s k i, *Bractwa i towarz.[ystwa] parafji grudziądzkiej...*, [Apostolstwo Modlitwy], s. 76.

¹⁰¹ TP 5(1937), nr 6, s. 5; nr 8, s. 3.

¹⁰² TP 5(1937), nr 2, s. 6.

¹⁰³ APMG, Spis bractw i stowarzyszeń parafji św. Mikołaja, b.sygn., s. 20; Statystyka parafji, Tit. V, nr 14, t. 2, [Sprawozdanie o rozwoju i stanie życia religijnego parafji św. Mikołaja od 1. XII. 1933 roku, do 1. XII. 1934 roku], b.p.

¹⁰⁴ Leon Redner urodził się 13 IX 1828 r. w Nowem n. Wisłą. Od 1842 kształcił się w gimnazjum chełmińskim, gdzie złożył egzamin dojrzałości w 1848 r. Teologię studiował we Wrocławiu, a następnie w pelplińskim seminarium duchownym. Po święceniach kapłańskich (17 IV 1853) kolejno był: wikariuszem w kościele św. Mikołaja w Gdańsku, prefektem w gimnazjum chojnickim (1854-1857), administratorem i proboszczem Kaplicy Królewskiej w Gdańsku i katechetą w tamtejszych gimnazjach (1857-1871). 18 XII 1861 r. zdobył tytuł doktora teologii we Fryburgu Bryz. W 1882 r. został ustanowiony, na podstawie prezenty rządowej, kanonikiem gremialnym Kapituły Katedralnej Chełmińskiej, która 4 VI 1886 r. wybrała go na wikariusza kapitulnego. 19 XI 1886 r. Leon XIII mianował go biskupem chełmińskim (sakra 9 I 1887 r.). Zmarł w Pelplinie 1 IV 1898 r. (M r o s s, *Słownik biograficzny...*, s. 261-262).

¹⁰⁵ *Statuten der Bruderschaft des Allerheiligsten Sakraments und der Versorgung der Gotteshäuser mit Paramenten*, w: *III. Sammlung kirchlicher Verordnungen, Verlasse und Dek-*

darzeniem w historii istnienia bractwa był dekret biskupa chełmińskiego Stanisława Okoniewskiego z 23 II 1933 r., nakazujący założenie tegoż na podstawie nowego statutu, we wszystkich parafiach i samodzielnych ośrodkach duszpasterskich na terenie diecezji¹⁰⁶. Wezwanie ordynariusza, które w wielu miejscach spotkało się z oporem ze strony proboszczów, skłoniło go do bardziej kategorycznego powtórzenia rozporządzenia w kolejnym roku – 20 IV¹⁰⁷. Sytuacja powyższa spowodowała utworzenie konfraterni w kościołach Świętego Krzyża, Najświętszego Serca Pana Jezusa, Wniebowzięcia NMP i ożywienia lub nawet wskrzeszenia go w farze¹⁰⁸.

Celem bractwa zrzeszającego wiernych obojga płci było „rozszerzanie czci i miłości ku Panu Jezusowi w Najświętszym Sakramencie Ołtarza; zadośćuczynienie za obelgi, wyrządzone Mu w tym wielkim Sakramencie; wspieranie ubogich parafji przez bezpłatne zaopatrywanie w przybory kościelne i dostarczanie zamożniejszym kościołom tychże przyborów za cenę wykładów, czyli bez zysku”¹⁰⁹.

Szczególną wagę do działalności tego stowarzyszenia przywiązywał proboszcz parafii Najświętszej Maryi Panny ks. Antoni Pastwa, dla którego stanowiło ono nieodzowną pomoc u początków organizacji nowego ośrodka duszpasterskiego. Zwrócił się on nawet 20 XI 1934 r. z prośbą do kurii biskupiej w Pelplinie o zwolnienie z uiszczania składek diecezjalnych w zamian za zaopatrywanie kościoła w potrzebne paramenty liturgiczne¹¹⁰. W związku z powyższym w 1935 r. założono w parafii szwalnię, mieszczącą się początkowo w mieszkaniu prywatnym ówczesnej przewodniczącej, a później w do-

rete für Diözese Culm (1888 bis 1908), Pelplin 1909, s. 273-275; *Bractwo Adoracji Najśw.[ętszego] Sakramentu i Opieki nad Ubogimi Kościołami*, „Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej“ (dalej: MDCh) 3(1931), nr 4-5, s. 333; W a l k u s z, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 289.

¹⁰⁶ MDCh 5(1933), nr 3, s. 207-213; *Ustawy Bractwa Najśw.[ętszego] Sakramentu Diecezji Chełmińskiej*, Pelplin 1936.

¹⁰⁷ MDCh 6(1934), nr 5-6, s. 433; W a l k u s z, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 290.

¹⁰⁸ W stosunku do bractwa w farze można przyjąć twierdzenie, że jego działalność przed rokiem 1933 była znikoma lub nawet żadna, skoro nie zamieszczono jego charakterystyki w publikacji *Kościoły i klasztory grudziądzkie*, ale ograniczono się tylko do wymienienia go jako istniejącego przy tym kościele. Nie wspominają go istniejące sprawozdania z tego okresu i ogłoszenia parafialne. Zob. N. D e m b s k i, *Bractwa i towarz. parafji grudziądzkiej...*, [Bractwo czci Najświętszego Sakramentu], s. 69; APMG, *Publicanda kościoła św. Mikołaja 1921-1929*, Tit. XX, nr 2, b.p.; *Duszpasterstwo parafialne*, Tit. V, nr 10, [Sprawozdanie o rozwoju i stanie życia parafialnego do 31 października 1931 r. parafji św. Mikołaja w Grudziądzu] k. 120.

¹⁰⁹ *Ustawy Bractwa Najśw.[ętszego] Sakramentu...*, s. 4; MDCh 5(1933), nr 3, s. 207-208.

¹¹⁰ APWG, *Bractwo Najśw.[ętszego] Sakramentu*, b.s., b.p.

mu parafialnym, w której w każdy poniedziałek w godz. 15.00-18.00 pracowało dwanaście kobiet. W pierwszym roku swego istnienia wykonano w pracowni: dwa ornaty (fioletowy i zielony), dwie stuły i dwa manipularze, haftowaną kapę koloru fioletowego, *umbraculum* (haftowane złotem), dwa nakrycia ołtarzowe koloru czerwonego (haftowane), cztery humerały, dziesięć puryfikaterzy, cztery korporały, dwanaście kołnierzyków do stuł i sześć ręczniczków do *lavabo*¹¹¹. Z dostępnych materiałów wiadomo, że działające w pozostałych parafiach bractwa również troszczyły się o swoje świątynie parafialne. Przykładowo w 1937 r. w farze ufundowało ono baldachim na procesje eucharystyczne, a w kościele Świętego Krzyża kropidło¹¹².

Zgodnie z ustawami członkowie konfraterni zobowiązani byli do godzinnej miesięcznej adoracji. Jeśli istniała trudność uczynienia tego w świątyni, można było uczcić Najświętszy Sakrament we własnym domu, odmawiając tam przepisane modlitwy, przy czym dwukrotne po sobie opuszczenie adoracji odbierało prawo do korzystania z odpustów brackich¹¹³.

Wśród istniejących wspólnot dewocyjnych przy grudziądzkich katolickich centrach duszpasterskich należy wspomnieć Bractwo Różańcowe i Stowarzyszenie Żywego Różańca. Pierwsze z wymienionych powstało w roku śmierci św. Dominika – w 1221 r. w Walencji, a kolejne, na jego gruncie w Lyonie z inicjatywy Marii Pauliny Jaricot w 1826 r. Podstawową różnicą między nimi był sposób odmawiania modlitwy różańcowej. Członkowie bractwa, chcąc korzystać z udzielonych im odpustów, zobowiązani byli do odmówienia w ciągu tygodnia piętnastu tajemnic różańcowych, stowarzyszenie zaś zostało zorganizowane w ten sposób, że tworzyło tzw. róże. Każdą z nich stanowiło piętnaście osób odmawiających codziennie jedną dziesiątkę różańca z przypisaną na jeden miesiąc tajemnicą¹¹⁴.

Najstarszą tego typu wspólnotą modlitewną w Grudziądzu było Stowarzyszenie Żywego Różańca przy kościele Świętego Krzyża. Podzielone według stanów liczyły w 1928 r. dwadzieścia trzy róże niewiast (345 osób), 4 róże panien (60 osób) i 2 róże mężczyzn (30 osób)¹¹⁵. Stowarzyszenie takie istniało

¹¹¹ Tamże.

¹¹² TP 5(1937), nr 14, s. 4-5; tamże 5(1937), nr 42, s. 6.

¹¹³ *Ustawy Bractwa Najśw.[ętszego] Sakramentu...*, s. 5-6, 13-16.

¹¹⁴ *Odpusty...*, s. 537-538. 548-549; F. Nowakowski, *Żywy różaniec*, Toruń [1931], s. 5; Sz. Niezgoda, J. M. Popławski, *Żywy różaniec*, w: *Leksykon duchowości katolickiej...*, s. 982-984.

¹¹⁵ *Diecezja Chełmińska...*, s. 321; N. Dembski, *Bractwa i towarz. parafji grudziądzkiej...*, [Bractwo Żywego Różańca] s. 89.

również przy farze jako sekcja Bractwa Matek Chrześcijańskich oraz powstałe w latach trzydziestych XX w. przy pozostałych kościołach parafialnych miasta¹¹⁶. 130 katolików niemieckich w 1937 r. było zrzeszonych w Bractwie Różańcowym (*Rosenkranzbruderschaft*), założonym przy kościele Ducha Świętego w 1931 r.¹¹⁷

Ważne miejsce w środowisku kościelnym Grudziądza zajmowały organizacje duchowo i materialnie wspierające misje. Należały do nich Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Dzieło Dzieciństwa Pana Jezusa, Unia Misyjna Kleru i Dzieło Świętego Piotra Apostoła. Pierwsza z nich założona została przez zaangażowaną w pomoc misjom Paulinę Jaricot w 1822 r. Idea ta spotkała się z aprobatą papieża Grzegorza XVI, który nadał Dziełu Rozkrzewiania Wiary przywileje i odpusty. Kolejni pasterze Kościoła – Leon XIII i Pius X – upowszechniali, a Benedykt XV w encyklice *Maximum illud* z 1919 r. uznał je za podstawowe narzędzie w trosce misyjnej wspólnoty katolickiej. Od roku 1922 nosi już ono nazwę Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, co nadało tej organizacji charakter uniwersalny. Sprawnemu działaniu służył podział wśród członków na tzw. dziesiątki. Miało to przyczynić się do łatwiejszego zbierania ofiar na rzecz misji.

Powstałe dzięki staraniom biskupa Nancy Karola Augusta de Forbin-Janson w 1843 r. Dzieło Świętego Dzieciństwa Pana Jezusa dla ratowania dzieci pogańskich stanowiło analogiczną strukturę dla najmłodszych wyznawców Chrystusa, z tym że istniał tu podział na tzw. dwunastki (analogia do dwunastu lat młodości Boskiego Dzieciątka Jezus). Unia Misyjna Kleru z kolei, obejmująca kapłanów i kleryków seminariów, założona została przez byłego misjonarza włoskiego o. Pawła Mannę, który w 1907 r. powrócił do swojej ojczyzny z placówki w Birmie z powodu złego stanu zdrowia. Będąc świadomym niewystarczającej liczby kapłanów na misjach, postanowił zwrócić się do duchowieństwa europejskiego o pomoc dla tego wielkiego dzieła Kościoła. Natomiast z inicjatywy Joanny Bigard powstało pod koniec XIX w. Dzieło Świętego Piotra Apostoła, którego celem było zapraszanie wiernych świeckich do duchowej i materialnej pomocy na rzecz przygotowania kandydatów do kapłaństwa¹¹⁸.

¹¹⁶ APMG, Protokolarz Arcybractwa Matek Chrześcijańskich w Grudziądzu, Tit. X, nr 32^a, s. 40, 150; Żywy różaniec, Tit. X, nr 34, k. 3; TP 5(1937), nr 46, s. 6; 5(1937), nr 47, s. 6.

¹¹⁷ APMG, Żywy różaniec, Tit. X, nr 34, k. 3; Spis bractw i stowarzyszeń parafji św. Mikołaja, b.sygn., s. 27.

¹¹⁸ *Odpusty...*, s. 615-616, 620-622; J. G a j d a, *Papieskie Dzieła Misyjne*, w: *Leksykon duchowości katolickiej...*, s. 628-629.

Szeroko pojęta akcja misyjna na terenie Grudziądza w latach międzywojennych początkowo zorganizowana była wokół istniejących przy kościele farnym (od 1910 r.) i Świętego Krzyża (od 1916 r.) organizacjach dziecięcych¹¹⁹. Przełomowym okresem był dopiero rok 1928, kiedy – począwszy od centrum duszpasterskiego św. Mikołaja – rozpoczęły swą działalność we wszystkich ośrodkach: Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Dzieło Świętego Dzieciństwa Pana Jezusa i przy kościele Najświętszego Serca Pana Jezusa – Dzieło Świętego Piotra Apostoła¹²⁰. Wynikało to z żądania bpa S. Okoniewskiego skierowanego do rządców parafii 9 XII 1926 i 10 VII 1927 r. Na ich podstawie powstające we wszystkich samodzielnych ośrodkach duszpasterskich diecezji Dzieło Rozkrzewiania Wiary miało zająć naczelne miejsce wobec innych funkcjonujących już stowarzyszeń misyjnych¹²¹. O ile w 1930 r. istniało już ono we wszystkich parafiach Kościoła lokalnego, o tyle Dzieło Świętego Dzieciństwa Pana Jezusa było stale, także w Grudziądzu, *in statu nascendi*¹²². Kolejny rok zakończył dopiero okres powstawania organizacji misyjnych na terenie miasta¹²³. Powody tak długiego czasu kształtowania się struktur pomocy misjom (Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary w myśl wspomnianego wyżej rozporządzenia ordynariusza z 9 XII 1926 r. miało być założone we wszystkich parafiach w uroczystość Trzech Króli następnego roku) mogły mieć przyczynę zarówno w osobach wiernych, jak i duszpasterzy. Przejawiała się ona u świeckich w słabo rozwiniętym poczuciu katolickim, ignorancji religijnej, a nawet zaniku wiary, nieświadomości obowiązku pomocy misjom, w częściowym uśpieniu poczucia wdzięczności za posiadane dobrodziejstwa, których innym brak oraz w zubożeniu społeczeństwa. Z kolei wśród duchowieństwa miała ona związek z pewnymi barierami psychologicznymi, wynikającymi ze spotkania w obliczu nowych zadań, ustępującymi dopiero zazwyczaj pod wpływem uzasadnienia, propagandy i przekonania się do

¹¹⁹ APMG, Spis bractw i stowarzyszeń parafii św. Mikołaja, b.s., s. 17; N. Dembski, *Bractwa i towarz. parafii grudziądzkiej...* [Stowarzyszenie Dzieciątka Jezus], s. 76, [Stowarzyszenie Dzieła Św. Dzieciństwa Pana Jezusa], s. 77; *Diecezja Chełmińska...*, s. 315, 322.

¹²⁰ APMG, Spis bractw i stowarzyszeń parafii św. Mikołaja, b.s., s. 18; MDCh 4(1932), nr 6-7, Dodatek do „Miesięcznika Diecezji Chełmińskiej” na czerwiec r. 1932, s. 10-11; 8(1936), nr 5, s. 322-323; Janoszek, *Charakterystyka przedwojennego Grudziądza...*, s. 3.

¹²¹ UOKDCh 69(1926), nr 13-14, s. 126; 70(1927), nr 2-3, s. 16; Wałkus, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 291.

¹²² MDCh 2(1930), nr 4, s. 253-254.

¹²³ Tamże, 4(1932), nr 6-7, „Dodatek do Miesięcznika Diecezji Chełmińskiej” czerwiec 1932, s. 10-11.

podjęmowanych działań (cecha rdzennych Pomorzan – przyp. M. S.) oraz z nadmiaru dotychczas pełnionych obowiązków¹²⁴.

Tab. 5. Parafialne stowarzyszenia misyjne

Rok	Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary				Dzieło Świętego Dzieciństwa Pana Jezusa				Dzieło Świętego Piotra Apostoła
	Liczba dziesiątek				Liczba dwunastek				Liczba osób
	1	2	3	4	1	2	3	4	3
1930	130	–	–		–	158	–		–
1931	170	4	10		56	168	43		23
1932	157	2	19		52	122	48		19
1933	157	17	20		65	138	35		18
1934	120	20	15		70	47	52		17
1935	60	20	15	12	197	114	52	39	7
1936	36	17	15	2	60	113	35	39	–
1937	36	17	16	7	87	120	55	63	21

(Parafia: 1 – św. Mikołaja, 2 – Świętego Krzyża, 3 – NSPJ, 4 – WNMP)

Źródło: MDCh 3(1931), nr 6, s. 344-345; 4(1932), nr 6-7, Dodatek..., s. 10-11; 5(1933), nr 4-5, s. 302-303; 6(1934), nr 4, s. 322-323; 7(1935), nr 4, s. 320-321; 8(1936), nr 5, s. 322-323; 9(1937), nr 4, s. 324-325; 10(1938), nr 6-7, s. 424-425.

Mimo wspomnianych trudności praca misyjna na terenie diecezji chełmińskiej stawiała ją na pierwszym miejscu w Polsce. Wynikało to z wyjątkowego zaangażowania diecezjalnego dyrektora ds. misji ks. Pawła Kurowskiego, który redagując okólniki i odezwy, odwiedzał parafie, zachęcając kapłanów i wiernych do współpracy w dziele, za które był odpowiedzialny¹²⁵.

Skuteczność pracy misyjnej w środowisku grudziądzkim była zależna w dużej mierze od jego duszpasterzy. W większości, zorganizowani w Unii Misyjnej Kleru, stawiającej sobie za cel budzenie w kapłanach ducha gorliwości w nawracaniu pogan, zmierzającego z kolei do tego, „ażeby przez nich lud chrześcijański zapłonął również troską o misje katolickie i tym sposobem cały Kościół przyczynił się do rozszerzenia królestwa Chrystusowego po wszyst-

¹²⁴ W. Wojciechowski, *Na jakie trudności napotyka akcja misyjna ze strony parafian i duszpasterza?*, MDCh 1(1929), nr 5, s. 321-326.

¹²⁵ W al k u s z, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 291.

kim świecie”¹²⁶ rozumieli zapewne potrzebę troski o tę sferę działalności wspólnoty katolickiej. Podczas Misyjnego Zjazdu Instrukcyjnego dla Duchowieństwa w Pelplinie 24-25 IX 1928 r. ukazano kapłanom sposoby ich zaangażowania na tym odcinku ich posługi. Jeden z prelegentów – Aleksander Michalik SVD – za najważniejsze uznał informowanie i pouczanie wiernych na temat apostołatu świeckiego poprzez kazania, egzorty, nauki¹²⁷. Stałym punktem tak rozumianego „pobudzania” parafian do odpowiedzialności misyjnej było organizowanie dorocznego Dnia Misyjnego, przypadającego w ostatnią niedzielę września¹²⁸. W tym duchu zachęcano wiernych do ofiarowania komunii św., cierpień i dobrych uczynków w intencji ewangelizacyjnego posłannictwa Kościoła oraz do uczestnictwa w dorocznej akademii misyjnej, która odbyła się w 1937 r. osobno w parafii Świętego Krzyża i NMP oraz wspólnie zorganizowana przez parafię farną i Najświętszego Serca Pana Jezusa w sali Tivoli¹²⁹.

Osobną grupę stanowiły stowarzyszenia misyjne istniejące w szkołach grudziądzkich. Z dostępnych źródeł wiadomo, że zarówno Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, jak i Dzieło Świętego Dzieciństwa Pana Jezusa działały w gimnazjach klasycznym, matematyczno-przyrodniczym i żeńskim oraz w seminarium nauczycielskim i szkole wydziałowej¹³⁰.

W gimnazjum matematyczno-przyrodniczym w roku szkolnym 1929/1930 Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary zrzeszało 310 uczniów, a Dzieło Świętego Dzieciństwa Pana Jezusa – 80. Pod kierownictwem ówczesnego prefekta ks. Mariana Pączka realizowano cel, jakim było „pobudzanie się do doskonalenia pod względem religijnym, moralnym i patriotycznym”¹³¹. Z kolei w gimnazjum żeńskim organizacja stowarzyszeń misyjnych wyglądała w ten sposób, że dziewczęta z klas wyższych (IV-VIII) tworzyły podzielone na dziesiątki kółko misyjne (PDzRW), a z klas początkowych – róże różańcowe, które w sprawozdaniach kierowanych do centrali diecezjalnej zaszeregowy-

¹²⁶ Statuty ogólne Związku Misyjnego Duchowieństwa, UOKDCh 69(1926), nr 13-14, s. 127.

¹²⁷ APMG, Statuty Związku Bractw i Towarzystw Katolickich w Grudziądzu, Tit. XVI, nr 12, [Program Misyjnego Zjazdu Instrukcyjnego dla duchowieństwa w Pelplinie w czasie 24. i 25. września 1928 r.], k. 4; A. M i c h a l i k, *Sposoby pracy misyjnej*, MDCh 1(1929), nr 3, s. 164.

¹²⁸ UOKDCh 70(1927), nr 9, s. 64; MDCh 2(1930), nr 10, s. 589-591.

¹²⁹ TP 5(1937), nr 42, s. 6; 5(1937), nr 43, s. 1-2.

¹³⁰ MDCh, 4(1932), nr 6-7, Dodatek..., s. 24-25.

¹³¹ APB, Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego, Sprawozdania roczne: 2) Państwowego Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczego, w Grudziądzu 1929-1930, 1930-1931, 1938-1939, sygn. 2761, k. 5.

wano do Dzieła Świętego Dzieciństwa Pana Jezusa. Bardzo interesująco wyglądała działalność tych stowarzyszeń. W roku szkolnym 1929/1930 odbyło się 8 zebrań, w tym dwa zarządu, na których wygłaszano referaty i czytano lekturę misyjną. Prenumerowano czasopisma: „Nasz Misjonarz”, „Murzynek”, „Młodzież Misyjna”, „Mały Apostoł” i „Mały Misjonarz”. Zbierano dobrowolne datki, staniol i znaczki pocztowe, dzięki czemu okazano pomoc dwojgu dzieciom afrykańskim. Ponadto utrzymywano stały kontakt poprzez korespondencję pocztową z siostrą szarytką z Madagaskaru¹³².

Wśród wielu pozytywnych przejawów życia i działalności Kościoła katolickiego w okresie międzywojennym w Grudziądzu wypada zwrócić uwagę na rozwój organizacji mobilizujących wiernych do zaangażowania w życie społeczne ojczyzny, mające na celu obronę i wprowadzanie w nie zasad ewangelicznych. Inspiracją do tego było nauczanie papieży, przewodzących wspólnocie wierzących w tym czasie¹³³. Apostolat świeckich, który starano się wówczas nie określać kapłaństwem powszechnym wiernych, „gdyż byłoby to eksperymentem ryzykownym, a może i niebezpiecznym”¹³⁴ i stanowić swoisty „ukłon” w stronę wyznań protestanckich odrzucających sakramentalność kapłaństwa, wywodził się z powstających w XIX w. katolickich ruchów społecznych, a formalnie zapoczątkowany został przez papieża Piusa X w encyklice *Il fermo proposito*, skierowanej do biskupów włoskich 11 VI 1905 r. Główne zasługi na tym polu położył jednak Pius XI. W dokumentach programowych, jakimi były encyklika *Ubi arcano* z 23 XII 1922 r., list *Quae nobis* z 13 XI 1928 r., adresowany do biskupa wrocławskiego Adolfa kard. Bertrama, i encyklika *Non abbiamo bisogno* z 31 VI 1931 r., wskazywały na cel dzieła, określanego Akcją Katolicką, oraz na środki, którymi miała się ona posługiwać w realizacji stojących przed nią zadań¹³⁵.

¹³² APB, KOSzP, Sprawozdanie roczne dyrekcji Państwowego Gimnazjum Żeńskiego w Grudziądzu za rok 1929/1930, sygn. 2762, b.p.

¹³³ J. M a z u r, *Katolicka nauka społeczna*, Kraków 1992, s. 108-128; J. M a j k a, *Katolicka nauka społeczna. Studium historyczno-doktrynalne*, Rzym–Lublin 1987, s. 283-292; Cz. S t r z e s z e w s k i, *Katolicka nauka społeczna*, Lublin 1994, s. 248-269.

¹³⁴ F. M a c h a y, *Dogmatyczne podstawy Akcji Katolickiej*, Poznań 1934, s. 14.

¹³⁵ Zob. *List papieski do Kardynała Bertrama o ogólnych zasadach i podstawach Akcji Katolickiej*, MDCh 1(1929), nr 6, s. 331-335; *Encyklika Piusa XI Non abbiamo bisogno*, MDCh 3(1931), nr 8, s. 545-572; W. S e r e m a k, *Akcja Katolicka*, w: *Leksykon duchowości katolickiej...*, s. 43; R. N i p a r k o, *Akcja Katolicka*, EK, t. I, kol. 227-228; S z a f r a ń s k i, *Historia Kościoła...*, s. 9; „Dom Rodzinny. Dodatek Tygodniowy Słowa Pomorskiego” (dalej: DR) 5(1929), nr 11, s. 1.

Przygotowania do zawiązania Akcji Katolickiej w diecezji chełmińskiej zostały podjęte już latem 1929 r. podczas kursu dla patronów i protektorów katolickich towarzystw młodzieży w Pelplinie. Wtedy to ks. Maksymilian Raszeja wygłosił referat pt. *Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej a postulatory Akcji Katolickiej*. Kolejną zapowiedzią mającego rozpocząć się procesu był list pasterski ordynariusza na Wielki Post 1930 r. Zachęcając wiernych do zaangażowania się w konstytuujące się dzieło apostołskie, zapowiadał zorganizowanie Diecezjalnego Wydziału Akcji Katolickiej, który w konsekwencji jako Diecezjalny Instytut erygowany został 10 XII 1930 r.¹³⁶ W kolejnym roku 10 VIII nastąpiło włączenie w jej szereg następujących organizacji kościelnych: Katolickiego Związku Młodzieży Męskiej, Katolickiego Związku Młodzieży Żeńskiej, Katolickiego Związku Polek, Stowarzyszenia Mężczyzn Katolickich, Katolickiego Związku Stowarzyszeń Robotników, Towarzystwa Czeladzi Katolickiej, Stowarzyszenia Inteligencji Katolickiej im. Piotra Skargi (z wykształceniem akademickim) Katolickiego Związku Abstynentów i Katolickiego Związku Towarzystw Ludowych¹³⁷.

19 VI 1934 r. konferencja biskupów polskich dokonała reorganizacji struktury Akcji Katolickiej, mającej na celu jej ujednoczenie. Utworzono wówczas na terenie Polski cztery organizacje, zwane kolumnami: Katolicki Związek Mężów z siedzibą w Warszawie, Katolicki Związek Kobiet z siedzibą w Krakowie (tymczasowo w Poznaniu), Katolicki Związek Młodzieży Męskiej i Żeńskiej z siedzibą w Poznaniu¹³⁸. Diecezja chełmińska, po pewnych przeobrażeniach i zmianie statutów, zachowała jednak przez cały okres międzywojenny odmienną organizację z następującymi stowarzyszeniami: Katolic-

¹³⁶ S. W. Okoniewski, *List Pasterski na Wielki Post 1930 r.*, MDCh 2(1930), nr 3, s. 117-124; MDCh 2(1930), nr 12, s. 722-723; J. W al k u s z, *Akcja Katolicka Pomorza Nadwiślańskiego na tle ruchu ogólnopolskiego*, w: *Kościół i społeczność. Rewolucje–demokracje –totalitaryzmy*, red. J. Walkusz, Lublin 1993, s. 143; L. W i l c z y ń s k i, *Działalność Diecezjalnych Instytutów Akcji Katolickiej w Polsce w latach 1930-1939*, Toruń 2003, s. 161; K. W a j d a, *Akcja Katolicka na Pomorzu*, SPeI 19(1988), s. 38.

¹³⁷ MDCh 3(1931), nr 8, s. 592; W a j d a, *Akcja Katolicka...*, s. 39. W myśl instrukcji kard. Hlonda do Akcji Katolickiej mogły wejść te stowarzyszenia, które posiadały „organizacyjny i statutowy związek z Władzą duchowną”. Należały do nich: Liga Katolicka, Katolickie Towarzystwo Robotników Polskich, Stowarzyszenie Katolickiej Młodzieży Akademickiej *Odrodzenie*, Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej, Katolickie Stowarzyszenia Polek, Katolickie Stowarzyszenia Kobiet Pracujących, Stowarzyszenia Młodych Polek i Katolickie Stowarzyszenie Abstynentów. A. H l o n d, *Instrukcja do wielebnego duchowieństwa w sprawie Akcji Katolickiej*, RK 1(1931), nr 2, s. 39.

¹³⁸ N i p a r k o, *Akcja Katolicka...*, kol. 230.

kim Stowarzyszeniem Mężczyzn, Katolickim Stowarzyszeniem Kobiet, Katolickim Stowarzyszeniem Młodzieży Męskiej, Katolickim Stowarzyszeniem Młodzieży Żeńskiej, Katolickim Stowarzyszeniem Ludowym, Katolickim Stowarzyszeniem Robotników, Katolickim Stowarzyszeniem Czeladzi i Katolickim Stowarzyszeniem im. Piotra Skargi¹³⁹.

Kolejnym etapem tworzenia Akcji Katolickiej było organizowanie jej struktur parafialnych. Ów proces przebiegający w środowisku grudziądzkim można podzielić na dwa okresy. W pierwszym, rozpoczętym w 1927 r., następowała konsolidacja wiernych zmierzająca do pobudzenia ich zaangażowania w dziedzinie współpracy duszpasterskiej z duchowieństwem. Przybrała ona formę zorganizowaną w Związek Bractw i Towarzystw Katolickich Grudziądza, będący odpowiednikiem istniejącej w tym czasie Ligi Katolickiej, a kontynuacją Związku Stowarzyszeń Miasta Grudziądza. Ówczesny proboszcz farny ks. Bernard Dembek zdawał sobie doskonale sprawę z tego, że zjednoczenie wszystkich organizacji i powołanie jednego zarządu koordynującego „rozszerzenie i pogłębienie akcji katolickiej”¹⁴⁰ było koniecznością w podejmowaniu skutecznych wysiłków na rzecz rozwoju życia religijnego na terenie miasta i kraju. Podczas pierwszego, programowego zebrania w dniu 27 XI 1927 r., pragnąc zachęcić do współpracy zaproszonych nań przedstawicieli organizacji parafialnych, ks. Dembek posłużył się parafrazą modlitwy Kordiana z drugiego aktu dramatu Stanisława Wyspiańskiego *Wyzwolenie*: „Razem – nie luzem – siła jest w nas – jest tyle sił w narodzie”¹⁴¹. Powołana do istnienia struktura miała za zadanie czuwać nad funkcjonowaniem życia religijnego i społecznego w mieście. W pomyślnym realizowaniu postawionych celów za nieodzowną uznał jedność ideową mającą swe odbicie w realizowaniu woli Kościoła i biskupów oraz jedność programową zmierzającą do podniesienia poziomu podejmowanych działań. Ujęte zostało to w następujący sposób: „Za dużo przedstawień, popisów, ćwiczeń, prób, wycieczek, itd., itd. – gubimy się w tem – toniemy po prostu – myśl cała pochłonięta, a gdzie idea nasza? Program występów publicznych, wieczornic, teatrów musi

¹³⁹ Wałkus, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 296-297; tenże, *Akcja Katolicka...*, s. 145; Wilczyński, *Działalność Diecezjalnych Instytutów...*, s. 168; zob. *Statuty Stowarzyszeń Akcji Katolickiej*, Poznań 1934.

¹⁴⁰ APMG, Statut Związku Bractw i Towarzystw Katolickich w Grudziądzu, Tit. XVI, nr 12, k. 1.

¹⁴¹ APMG, Towarzystwa kościelne, Tit. XII, nr 1, t. 2, [Zebranie wszystkich Zarządów Towarzystw Katolickich w Grudziądzu. 27 XI 1927] i [Statut Związku Stowarzyszeń Miasta Grudziądza], b.p.; „Słowo Pomorskie” (dalej: SP) 6(1926), nr 274, s. 8.

być dobrze obmyślany – przygotowany należycie – miesiące przedtem – ustalone działanie. Poziom wyższy – nie banalne i trywialne rzeczy”¹⁴². Zwrócono uwagę na konieczność wspólnej pracy na polu społeczno-oświatowym na rzecz biednych, bezrobotnych oraz organizacji bibliotek, czytelni i odczytów¹⁴³.

Z działalności powyższego związku wiadomo, że miał on swój udział w obronie małżeństwa katolickiego i protestach wobec planowanego projektu cywilnego prawa małżeńskiego poprzez kierowane w tej sprawie rezolucje do najwyższych władz państwowych. Owe zdarzenie spotkało się z wyrazami uznania skierowanymi przez Prymasa Polski na ręce ks. Dembka¹⁴⁴. Podczas zebrań zajmowano się m.in. przygotowaniem do wizytacji kanonicznej biskupa w Grudziądzu w dniach 10-14 VI 1929 r., sprawą uczestnictwa przedstawicieli bractw w I Pomorskim Kongresie Eucharystycznym w Toruniu (27-30 V 1929) oraz organizacją ogólnomiejskiej procesji Bożego Ciała¹⁴⁵. 26 VI 1929 dyskutowano natomiast o prowokacjach „kościół narodowego” w dniu Zielonych Świąt tego roku oraz podziale Grudziądza na pięć ośrodków duszpasterskich (postulowano podział na cztery parafie). Wtedy to uchwalono powołanie komitetu mającego zająć się wszystkim, „co z Akcją Katolicką jest związane”¹⁴⁶.

W drugim okresie nastąpiło formalne utworzenie organizacji na terenie miasta. Ostatecznym terminem, w którym miało się dokonać powołanie zarządu Parafialnej Akcji Katolickiej, w myśl rozporządzenia ordynariusza w Pelplinie, był 1 V 1931 r.¹⁴⁷ W pierwszej połowie maja nastąpiło zatwierdzenie na prezesa Parafialnej Akcji Katolickiej w Grudziądzu czterdziesto-czteroletniego, cieszącego się powszechnym szacunkiem wśród katolickiej części mieszkańców, nauczyciela biologii w Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczym – Egona Tkaczyka¹⁴⁸.

¹⁴² Tamże.

¹⁴³ Tamże.

¹⁴⁴ Kard. Hlond przesłał list o następującej treści: „Szanownemu Zarządowi Związku Towarzystw w Grudziądzu dziękuję serdecznie za przesłanie mi rezolucyj, powziętych na uroczystych obchodach ku czci Chrystusa – Króla. Szczrze uradowany z uczuć pragnień katolików Grudziądzkich, które świadczą o gorącej miłości do Wiary Ojców i Kościoła Świętego, błogosławię Im z serca całego” (APMG, Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 1, k. 8. Tamże informacje na temat planowanej ustawy o małżeństwach cywilnych, k. 3-7).

¹⁴⁵ APMG, Towarzystwa kościelne, Tit. XII, nr 1, t. 2, b.p.

¹⁴⁶ Tamże, b.p.; APMG, Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 1, k. 25.

¹⁴⁷ APMG, Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 1, k. 44; MDCh 2(1930), nr 12, s. 723.

¹⁴⁸ APMG, Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 1, k. 50; APB, KOSzP, Inspektorat Szkolny w Grudziądzu 1938-1939, sygn. 1170, k. 27; Wykazy nauczycieli szkół średnich. 1934 r., sygn. 427, k. 20.

Istniejący do 8 XI 1933 r. jeden organizm Akcji Katolickiej obejmujący wszystkie ośrodki duszpasterskie miasta przejął na siebie m.in. obowiązki organizacji uroczystości Chrystusa Króla jako święta patronalnego i rocznic koronacji papieskich. Stało się to okazją do manifestacji uczuć religijnych i realizacji podawanych przez episkopat na każdy rok haseł programowych¹⁴⁹. Zorganizowana 25 X 1931 r. w Tivoli z okazji święta Chrystusa Króla akademii przyczyniła się do podjęcia refleksji nad działalnością oddziału Parafialnej Akcji Katolickiej. Wyznaczono sobie wówczas półtoraroczny plan, który obejmował najpierw zrewidowanie stosunku jego członków wobec sprawy Królestwa Chrystusowego i podjęcie ewentualnej zmiany własnego, osobistego życia tak, aby móc skutecznie oddziaływać na rodzinę i społeczeństwo. Po tym miało nastąpić działanie zmierzające do stwierdzenia liczby tzw. dziwkich, czyli niesakramentalnych małżeństw i praca nad uzdrowieniem i naprawą tej patologii. Jako ostatnie postawiono sobie zadanie walki z herezją¹⁵⁰.

W praktyce realizacja wytyczonych zamierzeń przedstawiała się następująco. W celu wyrugowania z rynku wydawniczego szkodzących rodzinie niemoralnych i antyklerykalnych czasopism, artykułów, reklam, lektur i filmów położono nacisk na potrzebę obserwowania pojawiających się w kioskach,

¹⁴⁹ RK 3(1933), nr 9-10, s. 390.

¹⁵⁰ APMG Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 1, k. 53. Jeszcze 13 XI 1931 r. powzięto rezolucję na temat obrony małżeństwa jako realizację ogólnopolskiej akcji w tej sprawie, następującej treści: „Polki – Katoliczki miasta Grudziądza, zgromadzone dnia 13. listopada 1931 r. w liczbie 10.000 w wielkiej sali Tivoli i bocznych, wyrażają swoje niezmiernie zdziwienie i przerażające zdumienie wobec ujawnionego projektu prawa małżeńskiego. Projekt ten, nie tylko że nie przynosi oczekiwanego wyzwolenia od niemiecko-protestanckiego, we wyraźnej walce z Kościołem katolickim narzuconego tworu obowiązkowych ślubów cywilnych, lecz nawet posuwa się o wiele dalej, lekceważąc prawo przyrodzone i Boskie, gwałcąc pojęcia chrześcijańskie i katolickie, godząc w świętość i nierozzerwalność, a tem samym w istotne podstawy związku małżeńskiego. Polki – Katoliczki z wielkim bólem przyjmują wiadomość, iż było możliwe wystąpić z podobnym w takiej mierze do pogańsko-sowieckich poglądów zbliżonym projektem, który jest jakoby policzkiem wymierzonym narodowi polskiemu, w znacznie przeważnej części katolickiemu, osobliwie nam matkom, żonom polkom. Do głębi przeraża nas troska o los przyszłego pokolenia ojczyzny, w którejby przez takie ujęcie sprawy małżeństwa podważono rodzinę, tą podstawową komórkę pomyślnego rozwoju społeczeństwa. Dlatego jaknajuroczyściej protestujemy przeciw temu, najświętsze uczucia nasze gwałcącemu projektowi. Jaknajmocniejsze i pełne zaufania wyrażamy przekonanie, iż Władze Najjaśniejszej Rzeczypospolitej, stojące na straży dobra ojczyzny i narodu, nigdy nie dopuszczą, aby podobny krzywdzący projekt miał zostać narzucony jako prawo. Z polecenia wszystkich zrzeszeń katolickich i bractw kościelnych oraz Akcji Katolickiej. Kruszonowa, E. Tkaczyk” (tamże, k. 69).

w księgarniach i u fryzjerów tytułów i ewentualną interwencję zmierzającą do ich usunięcia.

Na polu walki z herezją i obrony przed masową agitacją członków „kościół narodowego” i Badaczy Pisma św. polecano jako skuteczną pomoc comiesięczną spowiedź, intensywniejszą pracę w stowarzyszeniach oraz lekturę ukazującego się od 1933 r. tygodnika parafialnego¹⁵¹. Kolejną inicjatywą, mającą miejsce już po rozwiązaniu Międzyparafialnej Akcji Katolickiej i utworzeniu oddziałów parafialnych, był zorganizowany w dniach 3-6 XII 1934 r., w trosce o kobiety-matki i prawidłowy rozwój rodziny, bezpłatny kurs świadomego macierzyństwa pod nazwą *Zdrowe dziecko – dobre dziecko*¹⁵².

Tab. 6. Program kursu świadomego macierzyństwa

<p>3 XII, godz. 20⁰⁰ fara Błogosławieństwo i konferencja <i>Etyczne znaczenie dziecka w rodzinie</i> (ks. prof. dr. M. Raszeji z Pelplina)</p>
<p>4 XII, godz. 20⁰⁰ aula gimnazjum matematyczno-przyrodniczego <i>Dziecko w łonie matki – prawo dziedziczności</i> (dr A. Kycler z Grudziądza) <i>Atmosfera domowa w wychowaniu dziecka</i> (prof. Ł. Władyczyna z Tczewa)</p>
<p>5 XII, godz. 20⁰⁰ aula gimnazjum matematyczno-przyrodniczego <i>Poród, pielęgnowanie matki i noworodka, choroby wieku dziecięcego</i> (dr A. Kycler) <i>Pozytywna praca nad urobieniem charakteru dziecka</i> (prof. Ł. Władyczyna)</p>
<p>6 XII, godz. 20⁰⁰ aula gimnazjum matematyczno-przyrodniczego <i>Matka w pracy społeczno-wychowawczej</i> (prof. Ł. Władyczyna)</p>

Źródło: APMG Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 1, k. 84; TP 2(1934) nr 48, s. 11; Publicanda kościoła św. Mikołaja 1934-1937, Tit. XX, nr 4, b.p.

¹⁵¹ APMG, Księga protokółarna Akcji Katolickiej przy farze św. Mikołaja, Tit. V, nr 15, t. 4, s. 6-13.

¹⁵² APMG Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 1, k. 84; TP 2(1934), nr 48, s. 11.

Uroczyste zakończenie kursu nastąpiło w farze w uroczystość Niepokalanego Poczęcia NMP (8 XII) generalną komunią św. dla wszystkich uczestników, po czym odbyła się ostatnia, w obchodzonym w tym czasie roku jubileuszowym, pielgrzymka do wyznaczonych kościołów stacyjnych na terenie miasta¹⁵³.

W kolejnych latach zjednoczona działalność parafialnych oddziałów Akcji Katolickiej w myśl „zasady reagowania na napaści i organizowania odporu, bez oglądania się na rozkaz i uciekania do zakrytych”¹⁵⁴ skupiono wokół incydentu w środowisku szkolnym, którego prowodyrami byli niektórzy nauczyciele szkół publicznych na terenie miasta. Praca zrzeszonych w Związku Nauczycielstwa Polskiego części pedagogów określana była jako antykatolicka, ośmieszająca zasady głoszone przez Kościół. Wygłaszane przy różnych okazjach idee komunistyczne spotykały się z aprobatą ówczesnego przedstawiciela Inspektoratu Szkolnego w Grudziądzu – Józefa Lei, który na jednym z zebrań związkowych miał powiedzieć, że w „stowarzyszeniu chrześcijańskim [nauczycieli] są nieroby, najlepszy element nauczycielski znajduje się w szeregach związku”¹⁵⁵. Bezpośrednią przyczyną stanowczej reakcji ze strony katolickiej części mieszkańców były wystąpienia nauczycieli, począwszy od roku 1933. Z okazji 250. rocznicy odsieczy wiedeńskiej kierownik jednej ze szkół powszechnych Stanisław Wieczyński, na spotkaniu członków ZNP publicznie wypowiadał się w sposób nieprzychylny o wspomnianym zwycięstwie oraz osobach papieża Innocentego XI i króla Jana III Sobieskiego. Wrogie nastawienie wobec religii katolickiej wyrażał m.in. w następujących słowach: „Nie wierzę w Boga – Bóg jest abstraktem [...]. Dobrze, że w Hiszpanii palą kościoły, u nas powinno być to samo [...]. Szlachta koronowała obrazy Matki Boskiej, a Polska jednak zginęła [...], Trzeba raz skończyć z bajeczkami o cudach [...]. Nie będzie w Polsce lepiej, dopóki się wszystkich monstrancji nie potopi, a z biskupów nie zrobi żywych pochodni”¹⁵⁶. Podobną postawę, choć z początku nie tak oficjalną jak wspomniany wyżej, reprezentował kierownik szkoły specjalnej Stanisław Karolewski i solidaryzujący się z nimi nauczyciele: Leon Kłyś, Władysław Narczewski i Jan Gawlik¹⁵⁷.

¹⁵³ TP 2(1934), nr 48, s. 11.

¹⁵⁴ RK 1(1931), nr 2, s. 47.

¹⁵⁵ APMG, Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 2, k. 48; zob. *Statut Związku Nauczycielstwa Polskiego*, Warszawa 1935.

¹⁵⁶ Tamże. APB, KOSzP, Inspektorat Szkolny w Grudziądzu, sygn. 1170, k. 15, 36.

¹⁵⁷ APMG, Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 2, k. 48. J. Gawlik w październiku 1936 r. podczas zebrania nauczycieli w kawiarni „Kalina” miał rzekomo powiedzieć „Cóż to za chry-

Ukazanie się 18 XI 1936 r. w „Gońcu Nadwiślańskim” artykułu zatytułowanego *Katolicy zbudźcie się. Idee komunistyczne wśród wychowawców*¹⁵⁸, ujawniającego społeczeństwu grudziądzkiemu nastawienie antyreligijne niektórych nauczycieli, rozpoczęły falę protestów mieszkańców i wszczęcie dochodzeń wobec wspomnianych pedagogów, określane odtąd jako „sprawa grudziądzka”. Najpierw zabrały głos parafialne oddziały Akcji Katolickiej, po czym dołączyły do nich inne organizacje kościelne i świeckie z terenu miasta i innych części Polski. Wobec nacisków Grudziądzan prezes Akcji Katolickiej przy kościele Świętego Krzyża Tadeusz Degórski zorganizował 24 XI 1936 r. w Domu Katolickim na Chełmińskim Przedmieściu zebranie rodziców katolickich mające na celu publiczne potępienie głoszonych przez nauczycieli idei komunistycznych. Podobne spotkanie zwołał 27 XI prezes Akcji Katolickiej przy farze Egon Tkaczyk.

O ile przebieg pierwszego odbył się spokojnie, bez najmniejszych zakłóceń, o tyle w drugim przypadku naruszony został wszczętymi burdami, zanim oficjalnie się rozpoczął¹⁵⁹. Zapowiedziane na godz. 19.00 zebranie w Tivoli spotkało się z żywym zainteresowaniem społeczeństwa tak, że już o godz. 18.00 sala wraz z galerią wypełnione zostały po brzegi około trzema tysiącami ludzi. Pomimo panującego na dworze zimna rzesze zgromadziły się również wokół budynku przy ulicach Fortecznej i Legionów. W chwili, gdy pojawili się księża, wśród których znaleźli się: asystent diecezjalnej Akcji Katolickiej ks. Alojzy Lewandowski pełniący funkcję delegata biskupiego, proboszczowie i katecheci na sali rozległy się okrzyki: „Precz z burżuazją!, Precz z klerem!, Na szubienicę z nimi!, Niech żyje Hiszpania!”. Uspokojeniu powstałej sytuacji miało służyć zaintonowanie pieśni *Serdeczna Matko*, co spotkało się podjęciem przez znajdujących się wewnątrz opozycjonistów śpiewu *Międzynarodówki*. W obliczu widocznej prowokacji środowisk lewicowych E. Tkaczyk postanowił rozwiązać obrady, zapowiadając zwołanie w najbliższych dniach zebrania delegatów organizacji działających w duchu katolickim. Jakby nie dość było niestosownych zachowań, wszczęto burdę, która przerodziła się

stianizm? Po faraonach zostały chociaż mumie, a po Chrystusie co? Ponoć parę kawałków drzewa i parę zardzewiałych gwoździ”. Z kolei w listopadzie 1936 r. w wygłoszonym w obecności inspektora J. Lei referacie na spotkaniu w Związku Strzeleckiego (był referentem ds. wychowania obywatelskiego w tymże związku), mówiąc o duchowieństwie katolickim, stwierdził, że „trzeba nareszcie skończyć z «międzynarodówką rzymską»” (tamże, k. 34; „Goniec Nadwiślański” (dalej: GN) 12(1936), nr 293; 13(1937), nr 13; SP 17(1937), nr 13).

¹⁵⁸ GN 12(1936), nr 269, s. 1.

¹⁵⁹ APMG, Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 2, k. 48.

w „bitwę na krzesła”. Po usunięciu się bojówkarzy odśpiewano hymn Akcji Katolickiej *My chcemy Boga*, pieśń *Kto się w opiekę* oraz hymn kościelny *Boże, coś Polskę* i udano się do kościoła św. Mikołaja i Najświętszego Serca Pana Jezusa na nabożeństwo przebłagalne, podczas którego odśpiewano suplikacje. Za moralnego sprawcę powstałego incydentu uznano Stanisława Karolewskiego¹⁶⁰. Podczas zapowiadanych zebrań w sali parafialnej przy farze kontynuowano dyskusje na temat postawy nauczycieli spod znaku ZNP oraz samego zdarzenia z 27 XI 1936 r. Uwieńczono je podpisanymi przez przedstawicieli kilkudziesięciu stowarzyszeń i organizacji działających w mieście rezolucjami – 1 XII tegoż roku i 20 I następnego, zaadresowanymi do ordynariusza chełmińskiego, premiera i ministra spraw wewnętrznych, ministra MWRiOP, wojewody pomorskiego, kuratora Okręgu Szkolnego Poznańskiego oraz prezydenta Grudziądza¹⁶¹. Odpowiedzią na nie było, na podstawie polece-

¹⁶⁰ Tamże, k. 48-49; GN 12(1936), nr 279, s. 1; 13(1937), nr 19, s. 1. 10; „Kurier Poznański” (dalej: KP) 31(1936), nr 555. W przeddzień wiecu złożył wizytę biskupowi ordynariuszowi w Pelplinie starosta grodzki i powiatowy Aleksander Klotz, który rzekomo miał prosić biskupa o wpłynięcie na zaniechanie organizowania zebrania w Tivoli. Stąd zapewne obecność delegata biskupiego na manifestacji w Grudziądzu. KP 31(1936), nr 558.

¹⁶¹ APMG, Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 2, k. 20-21. 59-61; APWG, Akcja Katolicka, b.s., b.p.; GN 13(1937), nr 18; 13(1937), nr 24. Tekst jednej z rezolucji: „Obecni na zebraniu w dniu 1 grudnia 1936 roku w sali parafialnej św. Mikołaja w Grudziądzu przedstawiciele i delegaci towarzystw kościelnych, katolickich i innych w liczbie 63 organizacji, stwierdzają i oświadczają, co następuje: Jest faktem niezaprzeczonym, że na terenie miasta Grudziądza rozgorzała walka społeczna, nosząca wszystkie cechy walki kulturalnej. Walka ta dotyczy zasad i sposobów wychowania religijnego, moralnego i narodowego młodzieży szkolnej w Grudziądzu. Stwierdzonem też zostało, bez wątpliwości, że walkę tę społeczeństwu katolickiemu Grudziądza narzuciło kilku nauczycieli tutejszych szkół. Nauczyciele w pierwszym rzędzie w myśl obowiązujących ustaw szkolnych oraz według tradycyjnych i uświęconych zasad zobowiązani są do wychowania poruczonej sobie młodzieży w duchu religii, wyznawanej przez tą młodzież, moralności chrześcijańskiej, będącej jedyną podstawą zdrowego życia społecznego oraz umiłowania wielkiej i szczytnej historii narodu. Ogólnie znanym też jest w szczególności, że ci nauczyciele i wychowawcy młodzieży szkolnej publicznie wypowiadali, względnie pochwalali zdania jaskrawo sprzeczne z duchem religijnym i narodowym, brutalnie godząc w najwyższe świętości, znieważając nie tylko wierzenia religijne społeczeństwa, ale nadto depreczując jego tradycję narodową. Postępowanie tych panów zmusza każdego Katolika i Polaka do stwierdzenia, że panowie ci nie wyznają wyżej wymienionych zasad i nie uznają wyżej wspomnianej tradycji. Swojem postępowaniem panowie ci stanęli w szeregach bezbożników, a tym samym wrogów społeczeństwa katolickiego, a depreczując świętości i tradycje narodowe, wystąpili przeciwko własnej Ojczyźnie na równi z wrogami narodu polskiego. Kto tak postępuje, świadomie sam siebie wyklucza z społeczności katolickiej i wyzbywa się prawa do nazywania się Polakiem. Tym samym traci moralne kwalifikacje na nauczyciela wychowawcę.

nia MWRiOP skierowanego do Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego, kontynuowanie rozpoczętego już wcześniej dochodzenia dyscyplinarnego w stosunku do wspomnianych nauczycieli i biorących udział w przesłuchaniach sądowych w sprawie zajęć w Tivoli: Melchiora Ryczakowicza i ks. Alfonsa Kądzieli – prefekta szkół powszechnych. Na podstawie informacji wystosowanej do ministerstwa wiadomo, że ostatni został zwolniony z funkcji katechety, a pozostali, z inspektorem J. Leją, przeniesieni do innych miejscowości. Z Tkaczykiem postąpiono w sposób nad wyraz delikatny. Uznano go za win-

Spółeczeństwo polskie nie może pozwolić, by tego rodzaju ludzie mieli nadal wychowywać młode pokolenie, piastując urząd nauczyciela. Jest bowiem przekonane, że taki nauczyciel duszę dziecka tylko wypaczyć może. Dlatego w imieniu tegoż społeczeństwa 1) domagamy się natychmiastowego usunięcia panów Wieczyńskiego, Karolewskiego i Krysia z piastowanych urzędów nauczycielskich; 2) domagamy się wypośrodkowania wśród nauczycielstwa dalszych szkodników; 3) oburzamy się na stanowisko, zajęte w tej sprawie przez Inspektorat Szkolny w Grudziądzu, w szczególności przez p. inspektora Leję, który zlekceważył i znieważył zdrową opinię społeczeństwa katolickiego, nazywając ją wzgardliwie „głosem z ulicy”; 4) ubolewamy też, że niestety delegowany dla odnośnych dochodzeń wizytator Okręgu Szkolnego, p. Godecki, będący sam członkiem Z.N.P., nie umiał dotąd obowiązków swoich spełnić należycie, lecz sprawę bagatelizował i kierunek potrzebnych dochodzeń odwracał; 5) zmuszeni jesteśmy wątpić, czy w tym stanie rzeczy Inspektorat Szkolny w Grudziądzu spełni swoje zadanie i wypełni swój obowiązek zapobiegania dalszemu złu i naprawienia wyrządzonej już szkody; 6) stwierdzamy, że p. Karolewski swoim postępowaniem utracił moralne prawo do piastowania w znieważonym przez siebie społeczeństwie funkcji ławnika miejskiego oraz przewodniczącego Komisji Opieki Społecznej; 7) stwierdzamy, że wszyscy ci panowie jawnie działają w imieniu rzekomych zasad ideowych i moralnych Z.N.P. jako tegoż /związku członkowie, propagatorzy i kierownicy, zmuszając tym samym społeczeństwo do stanowczego potępienia działalności tego Związku, łączącego niestety wielkie rzesze nauczycieli wychowawców; 8) domagamy się przyspieszenia wszczętych dochodzeń, by podstawa szkodliwej walki była jak najrychlej usunięta, krzywda naprawiona, dalsza szkodliwa działalność uniemożliwiona. Powołując się na powszechnie znane wypadki, które miały miejsce w związku z zwołaniem wielkiego zebrania protestacyjnego w lokalu Tivoli, w dniu 27 listopada 1936 roku, stwierdzamy, że wyżej nazwani nauczyciele pp. Karolewski i Kłyś przez swoją dochodzeniami już stwierdzoną działalność stali się społecznie niebezpieczni. Dopuszcili się bowiem zorganizowania wywrotowych elementów do wszczęcia bojówki, napadającej na poważnie i spokojnie chcące obradować społeczeństwo katolickie, dopuszczając się z góry uplanowanych gwałtów, a nawet rozlewającej niewinną krew. Domagamy się tego zabezpieczenia spokoju i bezpieczeństwa publicznego przez odnośne władze administracyjne i policyjne, a w szczególności Starostwo Grodzkie w większej mierze, niż to wykazał przykład z zajęć w dniu 27 listopada 1936 roku w Tivoli. Zwracamy się do całego społeczeństwa katolickiego Grudziądza tłumienie swego słusznego oburzenia, zachowanie powagi i spokoju, nie zwracanie uwagi na prowokacje w przekonaniu, że odnośne czynniki państwowe jak najrychlej zło usuną” (tamże, k. 59-61).

nego angażowania się w „sprawę grudziądzką” wbrew rzekomemu zaleceniu służbowemu wydanemu przez wizytatora Józefa Godeckiego, ale ewentualnego przeniesienia z Grudziądza nie zrealizowanego, ponieważ (na podstawie notatki urzędowej) „zaognioby [to wówczas] stosunki [w mieście], a sam p.[an] Tkaczyk urósłby do roli męczennika sprawy katolickiej”¹⁶². Przedstawiciel kuratorium, dr Stanisław Durek, założył również sprawę karną w sądzie grodzkim w Grudziądzu przeciwko redaktorowi odpowiedzialnemu „Gońca Nadwiślańskiego” – Antoniemu Bergmannowi za „zniewagę nauczycieli szkół powszechnych, oraz Inspektoratu Szkolnego, jak również publiczne rozpowszechnianie fałszywych wiadomości”¹⁶³. Reakcją ordynariusza na „sprawę grudziądzką” było rozporządzenie dotyczące organizowania wieców z 16 XI 1936 r. Miało ono na celu, jak wynika z dokumentu, powstrzymanie się od wieców, aby nie prowokować w przyszłości „wywrotowych żywiołów”. Odtąd w związku z zaistnieniem podobnych sytuacji dotyczących spraw kościelnych należało zwrócić się do Ordynariatu Biskupiego, który w danej sprawie sam miał kontaktować się z kompetentną władzą cywilną¹⁶⁴. Stanowisko ordynariusza zakończyło publiczne wystąpienia i protesty duchownych oraz katolików świeckich. Jak pisał do kurii chełmińskiej 21 I 1937 r. dziekan grudziądzki ks. Marian Karczyński, wykazali oni pełną subordynację i lojalność względem swego pasterza¹⁶⁵. Po angażujących społeczność miasta wydarzeniach oddziały parafialne Akcji Katolickiej w dalszym ciągu realizowały statutowe zadania. Na przykład na zebraniu zarządów organizacji przy parafii Wniebowzięcia NMP 17 II 1937 r. wytyczono następujący program pracy dla Akcji Katolickiej:

¹⁶² APB, KOSzP, Inspektorat Szkolny w Grudziądzu 1938-1939, sygn. 1170, k. 26-38; GN 13(1937), nr 225; nr 226.

¹⁶³ APB, KOSzP, Inspektorat Szkolny w Grudziądzu 1938-1939, sygn. 1170, k. 30; GN 13(1937), nr 79; nr 80.

¹⁶⁴ MDCh 8(1936), nr 11-12, s. 811-812; „Orędownik” 67(1937), nr 6.

¹⁶⁵ Archiwum Parafialne w Łasinie – Akta Dziekańskie, Dziekan, [W sprawie zajęć grudziądzkich], b.sygn., b.p.

Tab. 7. Plan pracy ideowej w organizacjach AK parafii Wniebowzięcia NMP (z 17 II 1937)

Płaszczyzna	Zadania
religijna	– udział w życiu religijnym parafii – kwartalna wspólna Komunia św. (KSM+KSMM i KSK+KSMŻ) – organizowanie wspólnych Mszy św.
oświatowa	– organizowanie referatów w oparciu o roczne hasło AK – walka z komunizmem i bezbożnictwem (ostrożność w przyjmowaniu nowych członków) – urządzenie wystawy „dobrej prasy i książki”
organizacyjna	– reorganizacja zarządu PAK – sprawa nowych sztandarów dla organizacji kościelnych – współpraca w dziedzinie organizacji imprez i obchodów – obchody propagandowe

Źródło: APWG, Akcja Katolicka, b.sygn., b.p.

Kolejnym ważnym momentem w działalności Akcji Katolickiej było utworzenie z inicjatywy Diecezjalnego Instytutu Akcji Katolickiej w Pelplinie w 1935 r. Dekanalnej Akcji Katolickiej w piętnastu tego typu jednostkach administracyjnych na terenie diecezji¹⁶⁶. Pierwszy zjazd prezesów Dekanalnej Akcji Katolickiej odbył się w Grudziądzu 9 I 1938 r. Zgromadzonym około osiemdziesięciu delegatom przewodniczyło prezydium, w skład którego weszli m.in.: bp K. Dominik, kanonik dr Maksymilian Raszeja – asystent kościelny DIAK, prałat Alojzy Lewandowski – sekretarz generalny Diecezjalnego Instytutu Akcji Katolickiej oraz szambelan papieski Władysław Łącki – starosta krajowy. Podczas spotkania wygłoszony został referat na temat sposobu realizacji rocznego hasła Akcji Katolickiej, przedstawiono sprawozdanie z dotychczasowej działalności w dekanacie, w dyskusji zastanawiano się nad mobilizacją bractw kościelnych do współpracy z Akcją Katolicką i sprawą rekolekcji zamkniętych dla członków tejże organizacji, a w wolnych wnioskach przyjęto zaproponowaną przez Grocholskiego – prezesa Akcji Katolickiej dekanatu chojnickiego – rezolucję na temat Związku Nauczycielstwa Polskiego¹⁶⁷.

W myśl założeń ideowych w skład Akcji Katolickiej wchodziły „organizacje, zdolne do ogarnięcia życia każdego katolika od kolebki aż do grobu z uwzględnieniem właściwości płci i stopnia kultury”¹⁶⁸. W Grudziądzu były

¹⁶⁶ RK 6(1936), nr 2, s. 92.

¹⁶⁷ RK 8(1938), nr 3, s. 138.

¹⁶⁸ RK 1(1931), nr 2, s. 44.

to: Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Katolickie Stowarzyszenie Mężczyzn, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej, Katolickie Stowarzyszenie Robotników, Katolickie Stowarzyszenie Czeladzi i Stowarzyszenie im. Ks. Piotra Skargi¹⁶⁹.

ZAKOŃCZENIE

Przemiany społeczno-narodowe i religijne, jakie dokonywały się w międzywojennym Grudziądzu, stanowią interesujący wycinek historii tego nadwiślańskiego miasta. Ukazany powyżej zarys przeobrażeń nie rości sobie prawa do wyczerpania omówienia sytuacji, jaka miała miejsce w tym czasie w grodzie bpa Chrystiana, ale jest zachętą do podjęcia wnikliwszych badań nad przedstawionym powyżej zagadnieniem.

Istnienie i rozwój bractw i stowarzyszeń katolickich w okresie przeobrażeń demograficzno-narodowościowych dokonujących się w Grudziądzu miały niewątpliwie duży wpływ na ugruntowanie się w tym pomorskim mieście polskiej państwowości i kultury. Przedstawienie wiadomości na ten temat pozwala ujrzeć bogaty, choć nie pozbawiony różnego rodzaju trudności proces dokonujących się tam przeobrażeń. Kwerenda materiału do niniejszego opracowania sprawiła, że ujrzało światło dzienne Archiwum Parafii św. Mikołaja w Grudziądzu, skrywające wiele interesujących historyka informacji źródłowych.

Grudziądz, który po zaborach rozpoczął odbudowę swojej tożsamości z pewnością jest jednym z przykładów wielu środowisk, które powróciwszy do Macierzy, podjęły wysiłek politycznego i ekonomicznego rozwoju. Omówione powyżej bractwa i stowarzyszenia były bezsprzecznie mocnym fundamentem, na którym budowano odzyskaną po I wojnie światowej suwerenność.

Przedstawiony zarys przemian społeczno-narodowościowych i religijnych, jakie dokonały się w Grudziądzu w okresie międzywojennym, stanowi przyczynek do podjęcia dalszych badań historycznych nad zaangażowaniem wiernych w życie Kościoła i własną wewnętrzną formacją. Nad funkcjonowaniem wspomnianych bractw czuwał założony w 1927 r. Związek Bractw i Towarzystw Katolickich Grudziądza. Tworzący go duszpasterze oraz prezesi lub

¹⁶⁹ APMG, Księga protokolarna Akcji Katolickiej przy farze św. Mikołaja, Tit. V, nr 15, t. 4, s. 40; Spis bractw i stowarzyszeń parafii św. Mikołaja, b.s., s. 12. 35; Stowarzyszenie Młodzieży, Tit. XII, nr 4; Stowarzyszenie im. x. Piotra Skargi, Tit. XII, nr 7; Towarzystwo Robotników Katolickich, Tit. XII, nr 6; APWG, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, b.s.; Katolickie Stowarzyszenie Mężów, b.s.; zob. TP 7(1939), nr 32, s. 6.

delegaci poszczególnych bractw i stowarzyszeń troszczyli się o pogłębianie i intensyfikację szeroko rozumianych działań katolickich na terenie miasta¹⁷⁰.

BIBLIOGRAFIA

A. ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

I. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

1. Zespół: Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu

Inspektorat Szkolny w Grudziądzu 1938-1939, sygn. 1170.

Sprawozdanie roczne dyrekcji Państwowego Gimnazjum Żeńskiego w Grudziądzu za rok 1929/1930, sygn. 2762.

Sprawozdanie roczne Państwowego Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczego, w Grudziądzu 1929-1930, 1930-1931, 1938-1939, sygn. 2761.

Wykazy nauczycieli szkół średnich. 1934 r., sygn. 427.

2. Zespół: Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu

Akta szczegółowe w sprawie budowy patronackich parafii katolickiej w Grudziądzu (drobny remont w probostwie) 1921-1926, sygn. 3433.

Remont kościoła parafialnego im. św. Mikołaja. Przejęcie kościoła garnizonowego Świętego Ducha przez parafię św. Mikołaja 1921-1927, sygn. 3434.

II. Archiwum Parafii św. Mikołaja w Grudziądzu

Akta kościoła i parafii

Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 1

Akcja Katolicka, Tit. V, nr 15, t. 2

Akcja przeciwalkoholowa, Tit. V, nr 72

Bractwo Barbary Świętej Panny i Męczenniczki. Roku Pańskiego 1842, b.sygn.

Bractwo Rocha Świętego patrona od morowej zarazy. Roku Pańskiego 1842, b.sygn.

Bractwo Świętego Michała Archanioła. Roku Pańskiego 1842, b.sygn.

Bractwo Świętego Michała Archanioła. Roku Pańskiego 1842, b.sygn.

[Deklaracja członka Bractwa Opatrzności Boskiej], b.sygn.

[Deklaracja członka Bractwa św. Michała], b.sygn.

¹⁷⁰ APMG, Statut Związku Bractw i Towarzystw Katolickich w Grudziądzu, Tit. XVI, nr 12, k. 1.

[Deklaracja członka Bractwa św. Rocha], b.sygn.
Dozór Kościelny – Rada Parafialna 1923-1939
Duszpasterstwo Niemców Katolików, Tit. V, nr 11
Duszpasterstwo parafialne, Tit. V, nr 10
Duszpasterstwo parafialne, Tit. V, nr 10
Kościół Świętego Ducha, Tit. II, nr 11
Kronika kościoła, Tit. I, nr 2
Księga protokólna Akcji Katolickiej przy farze św. Mikołaja, Tit. V, nr 15, t. 4
Księga protokólna Akcji Katolickiej przy farze św. Mikołaja, Tit. V, nr 15
Nabożeństwa szkół średnich, Tit. V, nr 8
Protokoll-Buch 1875-1923, b. sygn.
Protokółarz Arcybractwa Matek Chrześcijańskich w Grudziądzu, Tit. X, nr 32^a
Publicanda kościoła św. Mikołaja 1914-1921, Tit. XX, nr 1, b.p.
Publicanda kościoła św. Mikołaja 1921-1929, Tit. XX, nr 2.
Publicanda kościoła św. Mikołaja 1929-1933, Tit. XX, nr 3, b.p.
Spis bractw i stowarzyszeń parafji św. Mikołaja, b.s.
Statuty Związku Bractw i Towarzystw Katolickich w Grudziądzu, Tit. XVI, nr 12;
Statystyka parafji, Tit. V, nr 14, t. 2
Stowarzyszenie im. x. Piotra Skargi, Tit. XII, nr 7
Stowarzyszenie Młodzieży, Tit. XII, nr 4
Towarzystwa kościelne, Tit. XII, nr 1, t. 2
Towarzystwo Robotników Katolickich, Tit. XII, nr 6
Tradycja od 1920 r., Tit. IV, nr 3
Varia, Tit. XVI, nr 19
Żywy różaniec, Tit. X, nr 34

III. Archiwum Parafii

Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Grudziądzu

Akta kościoła i parafii (b.sygn.)

Bractwo Najśw.[ętszego] Sakramentu
Katolickie Stowarzyszenie Kobiet
Katolickie Stowarzyszenie Mężów
Złota Księga

IV. Archiwum Parafialne w Łasinie

Akta dziekańskie (b.sygn.)

Akta dekanatu grudziądzkiego

V. Zbiory własne autora

Janoszek G. W., *Charakterystyka przedwojennego Grudziądza z pamięci ówczesnej uczennicy*, Grudziądz 2004 [relacja w maszynopisie].

Murawska Z., *Wspomnienia*, Grudziądz 2001 [relacja].

B. RĘKOPISY BIBLIOTECZNE

Biblioteka WSD w Pelplinie

Skicki S., *Dzieje parafii Świętego Krzyża w Grudziądzu*, Pelplin 1989.

C. PRASA I DZIENNIKI URZĘDOWE

„Dom Rodzinny. Dodatek Tygodniowy Słowa Pomorskiego” 5(1929)-9(1932)

DzUMWRiOP 1923-1936

DzURP 1920-1938

DzUWPom 1926

„Gazeta Grudziądzka” 25(1918)

„Goniec Nadwiślański” 12(1936)-14(1938)

„Ilustrowany Bezpłatny Dodatek Tygodniowy Gońca Nadwiślańskiego” 6(1932), nr 6

„Kurier Poznański” 31(1936)

„Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej” 1(1929)-11(1939)

„Młodzież Pomorska” 2(1927).

„Orędownik” 67(1937), nr 6.

„Ruch Katolicki” 1(1931)-9(1939)

„Słowo Pomorskie” 6(1926)-17(1937)

„Tygodnik Parafij Rzymsko-Katolickich w Grudziądzu” 1(1933)-7(1939)

„Urzędowy Orędownik Kościelny Diecezji Chełmińskiej” 62(1919)-71(1928)

D. SŁOWNIKI I ENCYKLOPEDIA

Krasowski K., *Biskupi katoliccy II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny*, Poznań 1999.

Leksykon religioznawczy, red. W. Tyloch, Warszawa 1988.

Mross H., *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821-1920*, Pelplin 1995.

Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992.

Podręczna Encyklopedia Pedagogiczna, t. II, red. F. Kierski, Lwów–Warszawa 1925.

Szafrański T., *Historia Kościoła w Polsce. Mały słownik*, Warszawa 2005.

E. INNE WYDAWNICTWA O CHARAKTERZE ŹRÓDŁOWYM

Almanach Miasta Grudziądza na rok 1936, oprac. W. Grobelny i W. Morawski, [Grudziądz 1935].

Archibresbiteratus Graudentinensis, „Fontes” 7(1903).

- Beringer Fr. T.J., *Odpusty. Podręcznik dla duchowieństwa i wiernych*, oprac. ks. A. Arndt T.J., Kraków 1890.
- Codex iuris canonici*, Typis Pollyglotys Vaticanis 1933.
- Diecezja Chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928.
- Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. VIII: *Dekanat Grudziądzki*, red. S. Kardasz, Toruń 1997.
- Encyklika Piusa XI Non abbiamo bisogno*, MDCh 3(1931), nr 8, s. 545-572.
- Grudziądz (w cyfrach) Wczoraj! Dziś! Jutro?*, red. A. Nowicki, Grudziądz 1935.
- Hauser A. P., *Sejm Rzeczypospolitej o Pomorzu w 1920 roku. Sprawozdanie Komisji Pomorskiej*, Gdańsk 1985.
- Królewskie Miasto Grudziądz*, Grudziądz 1926.
- List papieski do Kardynała Bertrama o ogólnych zasadach i podstawach Akcji Katolickiej*, MDCh 1(1929), nr 6, s. 331-335.
- Preussisches Urkundenbuch*, t. I, cz. 1, Königsberg: Philippi u. Wölky 1882; cz. 2, wyd. A. Seraphim, 1909; t. II, cz. 1, wyd. A. Hein 1937.
- Skorowidz polsko-niemiecki i niemiecko-polski województwa pomorskiego i W.[olnego] M.[iasta] Gdańska z polską mapą 1:300000*, Poznań 1920.
- Skorowidz ważniejszych miejscowości Prus Królewskich według nazw polskich i niemieckich urzędowych*, red. W. Wojciechowski, P. Szpandowski, Poznań 1918.
- Statut Związku Nauczycielstwa Polskiego*, Warszawa 1935.
- Statuten der Bruderschaft des Allerheiligsten Sakraments und der Versorgung der Gotteshäuser mit Paramenten*, w: *III. Sammlung kirchlicher Verordnungen, Verlasse und Dekrete für Diözese Culm (1888 bis 1908)*, Pelplin 1909.
- Statuty ogólne Związku Misyjnego Duchowieństwa*, UOKDCh 69(1926), nr 13-14, s. 127.
- Statuty Stowarzyszeń Akcji Katolickiej*, Poznań 1934.
- Stosunki polsko-niemieckie 1919-1932*, red. A. Czubiński, Z. Kulak, Poznań 1990.
- Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską z 28.06.1919*, w: *Druga Rzeczpospolita. Wybór dokumentów*. Warszawa 1988.
- Ustawy Bractwa Najśw.[ętszego] Sakramentu...*, MDCh 5(1933), nr 3, s. 207-208.

F. LITERATURA

- Bączkowiec F., *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. I-III, Opole 1957³.
- Blericq J., *Kościół Najśw. Serca Pana Jezusa*, w: *Kościoty i klasztory grudziądzkie*, oprac. J. Binnek i in., Grudziądz 1928.
- Chmielewski M., *Zrzeszenia Chrześcijańskie*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin-Kraków 2002.
- Chrapek J., *Od potrydenckiego do powatykańskiego modelu parafii*, „Collectanea Theologica” 49(1979).
- Chrzanowski T., *Grudziądz*, Warszawa 1970.
- Dembski N., *Bractwa i towarz.[ystwa] parafji grudziądzkiej*, w: *Kościoty i klasztory grudziądzkie*, opr. J. Binnek i in., Grudziądz 1928.
- Drozdowski E., Kopczyński S., *Środowisko geograficzne regionu grudziądzkiego*, w: *Dzieje Grudziądza*, t. I, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992.

- Dzieje Chełmży*, red. M. Wojciechowski, Chełmża 1994.
- Fankidejski J., *Obrazy cudowne i miejsca w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880.
- Fankidejski J., *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880.
- Froelich X., *Geschichte des Graudenzers Kreis*, Bd. I-II, Danzig 1884-1885.
- Frydrychowicz R., *Na setną rocznicę przeniesienia stolicy biskupiej z Chełmży do Pelplina dnia 3 VIII 1824 r.*, Pelplin 1924.
- Gajda J., *Papieskie Dzieła Misyjne*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin–Kraków 2002.
- Głodowski B., *Ruch trzeźwościowy na Pomorzu przed 1920 rokiem i jego oddziaływanie społeczne. Źródła i stan badań*, w: *Z dziejów kultury Pomorza XVIII-XX wieku*, t. II, red. J. Borzyszkowski, C. Obracht-Prondzyński, Gdańsk 2004.
- Grudziądz 1920 styczeń 1990*, [Grudziądz 1990].
- Grudziądz i okolica*, red. W. Łęga, Grudziądz 1925.
- Grudziądz. Kronika Dziejów Miasta*, red. Z. Otremba, Gdańsk 1999.
- Grygier T., *Problemy polityczne przejścia Pomorza Gdańskiego przez Polskę w latach 1919/1920*, „Rocznik Grudziądzki” 5-6(1970).
- Hauser P., *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim w latach 1920-1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981.
- Historia Wielkiego Pomorza i Gdyni*, red. J. Lachowski, Toruń–Lwów 1939.
- Janiszewska-Mincer B., *Grudziądz w latach 1064-1772*, w: *Dzieje Grudziądza*, t. I, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992.
- Kopczyński S., *Położenie geograficzne Grudziądza*, „Rocznik Grudziądzki” 1(1960).
- Krzyś J., *Grudziądz w 1920 roku*, Grudziądz 2005.
- Krzyś J., *Z przeszłości Grudziądza*, w: *Grudziądz i okolice*, red. S. Poręba, Grudziądz 1990.
- Kujot S., *Głowa św. Barbary. Powieść z przeszłości Pomorza*, Pelplin 1895³.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, ABMK 18(1969).
- Liedtke A., *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do roku 1945*, Pelplin 1994.
- Łęga W., *Grudziądz, dzieje i kultura*, Grudziądz 1950.
- Łęga W., *Z dziejów prehistorycznych*, w: *Kościoty i klasztory grudziądzkie*, oprac. J. Binnek i in., Grudziądz 1928.
- Machay F., *Dogmatyczne podstawy Akcji Katolickiej*, Poznań 1934.
- Majka J., *Katolicka nauka społeczna. Studium historyczno-doktrynalne*, Rzym–Lublin 1987.
- Majka J., *Socjologia parafii. Zarys problematyki*, Lublin 1971.
- Mańkowski A., *Wprowadzenie Bractwa Pocieszenia N.M.P. do kościoła lubiszewskiego w r. 1787*, ZTNT 1910, nr 11, s. 246-252.
- Mazur J., *Katolicka nauka społeczna*, Kraków 1992.
- Melkowska-Zielińska K., *Biskup Chrystian – postać i dzieło*, w: *Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne*, Grudziądz 1998.
- Melkowska-Zielińska K., *Lokalizacja Grudziądza w roku 1291*, Toruń 1991.
- Meller D., *Krótko historia Chełmży (Łód pierszych poczuntków do dzisiaj)*, Chełmża 2004.
- Myśliborski-Wołowski S., *Szkice grudziądzkie*, Gdańsk 1969.

- Niezgoda Sz., Popławski J. M., *Żywy różaniec*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin–Kraków 2002.
- Niparko R., *Akcja Katolicka*, EK, t. I, kol. 227-228.
- Nowakowski F., *Żywy różaniec*, Toruń [1931].
- Odziemkowski J., Spychała B., *Duszpasterstwo Wojskowe w drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987.
- Orłowski M., *Ilustrowany przewodnik po województwie pomorskim*, Lwów–Warszawa 1924.
- Padacz W., *Podstawy prawne istnienia i działalności zrzezeń katolików świeckich*, Warszawa 1936.
- Pękałski I., *Specyfika struktur prawnych wspólnoty parafialnej*, w: *Dziś i jutro parafii*, red. A. Lepa, Łódź 1991.
- Popławski J. M., *Apostolstwo Modlitwy*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin–Kraków 2002.
- Poręba S., *Wiktor Kulerski (1865-1935)*, w: *Kalendarz Grudziądzki 2000*, red. K. Skowrońska, Grudziądz 2000.
- Poręba S., *Z dziejów rad ludowych w Grudziądzu i powiecie grudziądzkim 1918-1920*, w: *Kalendarz Grudziądzki 1999*, Grudziądz 1999.
- Przewodnik Apostolstwa Modlitwy czyli Apostolstwa Serca Jezusowego*, Kraków 1930.
- Rezmer W., *Problematyka narodowościowa i wyznaniowa w wojsku na terenie Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu (1920-1939)*, w: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998.
- Rezmer W., *Służba duszpasterska Wojska Polskiego w 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1993, nr 1.
- Seremak W., *Akcja Katolicka*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin–Kraków 2002.
- Sławińska E., *Życie kulturalno-literackie Grudziądza w latach 1918-1939*, Gdańsk 1980.
- Stosunki polsko-niemieckie 1919-1932*, red. A. Czubiński, Z. Kulak, Poznań 1990.
- Strzeszewski Cz., *Katolicka nauka społeczna*, Lublin 1994.
- Szajerka M., *Przegląd dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz od czasów Jana Długosza do chwili obecnej*, w: *Grudziądz miastem Chryściana. Materiały posesyjne*, Grudziądz 2002.
- Umiński J., *Grudziądz*, Warszawa 1974.
- Wajda K., *Akcja Katolicka na Pomorzu*, „Studia Pelplińskie” 19(1988).
- Walkusz J., *Akcja Katolicka Pomorza Nadwiślańskiego na tle ruchu ogólnopolskiego*, w: *Kościół i społeczności. Rewolucje–demokracje–totalitaryzmy*, red. J. Walkusz, Lublin 1993, s. 141-158.
- Walkusz J., *Duchowieństwo katolickie diecezji chełmińskiej 1918-1939*, Pelplin 1992.
- Walkusz J., *Piórem i słowem. Aktywność literacka polskiego duchowieństwa katolickiego na Pomorzu Nadwiślańskim, Warmii i w Wielkopolsce w latach 1848-1939*, Pelplin 2003.
- Wilczyński L., *Działalność Diecezjalnych Instytutów Akcji Katolickiej w Polsce w latach 1930-1939*, Toruń 2003.
- Wojciechowski M., *Powrót Pomorza do Polski 1918-1920*, Warszawa–Poznań–Toruń 1981.

Wojtowicz J., *Z przemian gospodarczych Grudziądza na przełomie XIX/XX w.*, „Rocznik Grudziądzki” 5-6(1970).

Żniński I., *Grudziądz*, Grudziądz 1913.

GRUDZIĄDZ IN THE SECOND POLISH REPUBLIC.
SOCIAL, NATIONAL AND RELIGIOUS CONSIDERATIONS

S u m m a r y

The article presents the development of Catholic associations in the town of Grudziądz in the light of national changes and parish administration in this area. The presented outline of social, national and religious changes that occurred in the inter-war period constitutes a good reason to continue historical research in the involvement in church life of the faithful and their inner formation. The confraternities mentioned were supervised by the Grudziądz Union of Catholic Confraternities and Societies established in 1927. The constituent priests and heads or delegates were concerned with the consolidation and intensification of broadly understood Catholic activities in the town area.

Słowa kluczowe: Grudziądz, Akcja Katolicka, bractwo, stowarzyszenie, bp Stanisław Wojciech Okoniewski, parafia, okres międzywojenny, odzyskanie suwerenności, życie religijne.

Key words: Grudziądz, Catholic Action, confraternity, association, Bishop Stanisław Wojciech Okoniewski, parish, inter-war period, regaining of independence, religious life.

Translated by Tomasz Pałkowski